

PRZEGLĄD PUBLIKACJI Z ZAKRESU HISTORII GOSPODARCZEJ
II RZECZYPOSPOLITEJ Z LAT 1962—1969 *

1. Uwagi wstępne. Opracowanie to stanowi kontynuację artykułu pt. *Gospodarka polska lat 1918—1939 w publikacjach powojennych* ogłoszonego na początku 1962 r.¹ Celem obecnego przeglądu jest przedstawienie powstałego w latach 1962—69 dorobku polskiej historiografii krajowej w zakresie badania dziejów gospodarki II Rzeczypospolitej. Siłą rzeczy w dość zwężym przeglądzie nie sposób omówić ani nawet wymienić wszystkie opracowania. Stąd będziemy się starali zobrazować jedynie główne kierunki badawcze i przedstawić tematykę ważniejszych prac. W artykule pominiemy opracowania publicystyczne i dziennikarskie, gdyż zależy nam na przedstawieniu stanu badań naukowych. Nie uwzględnimy też prac, w których problematyka gospodarcza lat 1918—39 traktowana była jedynie marginesowo.

Badania nad historią gospodarczą Polski międzywojennej wykazują stały rozwój ilościowy. Liczba publikacji, które ukazały się w latach 1962—69 jest mniej więcej dwukrotnie większa od liczby publikacji ogłoszonych w okresie 1945—61. Pozornie więc sytuacja wydawać się może bardzo korzystna. Nie sposób jednak oceniać stan badań tylko na podstawie liczby prac publikowanych. Znacznie bowiem istotniejsza jest ich wartość merytoryczna, dobór tematyki, stopień wypełniania białych plam na mapie studiów historycznych. Pod tym względem sytuacja nie jest jednak najlepsza. Wśród opracowań dominują bowiem cenne pod względem materiałowym, ale bardzo wąskie tematycznie przyczynki. Stanowią one niewątpliwie wartościowy wkład do sumy naszej wiedzy o gospodarce Polski międzywojennej, ale równocześnie nie zawsze zaspokajają najistotniejsze potrzeby poznawcze. Wśród publikacji mało jest stosunkowo prac o charakterze syntez lub całościowych monografii, w których ciężar rozważań koncentrowałby się nie na opisie stanu faktycznego, ale na szerokiej, wszechstronnej analizie i interpretacji badanego zjawiska. Nie znaczy to oczywiście, że takich prac nie ma, bo są, ale jest ich proporcjonalnie ciągle zbyt mało.

Poważne obawy budzi również pomijanie w badaniach wielu węzłowych problemów niezbędnych dla rzeczywistego poznania gospodarki Polski w latach 1918—39. Prawie zupełnie np. nie ma prac porównawczych (traktujących o gospodarce polskiej na tle ekonomiki świata, Europy czy państw sąsiedzkich, brak syntez poszczególnych okresów i problemów (np. historii gałęzi produkcji, działów gospodarki narodowej, polityki gospodarczej itp.). Nadal brak prac poświęconych roli karteli w systemie ekonomicznym kraju, nie pojawiła się ani jedna praca o wielkiej własności rolnej, nie ma prac poświęconych materialnemu położeniu chłopów, rzemieślników czy klas posiadających. Nie mamy publikacji omawiających dzieje gospodarcze poszczególnych regionów kraju. Wyliczenie tematów leżących odłogiem można by znacznie przedłużyć. Równocześnie wiele opracowań dubluje się, chociaż często dotyczy problematyki bynajmniej nie pierwszoplanowo-

* Przegląd obejmuje prace ogłoszone do listopada 1969 r.

¹ „Kwartalnik Historyczny” (dalej KH) 1962, nr 1.

wej. Świadczy to o braku ogólnokrajowego programu badań nad interesującym nas tu zagadnieniem.

Zdecydowanie optymistycznym zjawiskiem jest natomiast dość szeroki rozwój studiów regionalnych, podjęcie wielu tematów mało lub zupełnie nie badanych do 1961 r. Można wymienić np. szybko rozwijające się studia nad strukturą społeczną kraju, położeniem klasy robotniczej, historią gospodarczą Warszawy, ekonomiką wojenną, rządową polityką gospodarczą. Niewątpliwie jest rzeczą korzystną pojawienie się wśród autorów wielu nowych nazwisk. Można więc mieć nadzieję, że miejsce osób, które w ciągu ostatnich kilku lat odeszły od badań nad dziejami gospodarczymi Polski międzywojennej (m. in. M. Ciechockińskiej, L. Grosfelda, H. Jędruszczakowej, Cz. Madajczyka, J. Popkiewicza, F. Ryszki) zajmie nowe pokolenie utalentowanych badaczy. Nie rozwijamy tu szerzej naszej oceny stanu badań nad historią gospodarczą II Rzeczypospolitej, gdyż ostatnio przedstawialiśmy ją już kilkakrotnie².

2. Przeglądy stanu badań. Problem historiografii dziejów gospodarczych Polski międzywojennej był przedmiotem rozważań T. Cieślaka³ i M. Drozdowskiego⁴, przy czym obaj autorzy interesowali się nie tylko sprawami historii gospodarczej, ale całokształtem stanu badań. Tematyka ta wystąpiła też w licznych dyskusjach, jakie w ostatnich latach toczyły się nad najnowszą historią Polski. Można tu wymienić dyskusje zorganizowane przez redakcje „Współczesności”, „Miesięcznika Literackiego” czy „Kwartalnika Historycznego”. Zarysowały się w nich dość rozbieżne poglądy na ocenę gospodarki międzywojennej. Jest to jednak problem zbyt złożony, aby można go było w kilku zdaniach przedstawić bez obawy popełnienia zasadniczych uproszczeń. Dyskusje toczyły się również na łamach prasy niefachowej. Zrelacjonował je dość szeroko A. Zakrzewski⁵, co zwalnia autora od tego obowiązku.

W latach 1962—69 pojawiło się wiele bardzo cennych opracowań poświęconych analizie stanu i potrzeb w zakresie badań nad poszczególnymi problemami gospodarki polskiej; dotyczyły one m. in. okresu II Rzeczypospolitej. Dla przykładu I. Pietrzak-Pawłowska przedstawiła stan badań nad przedsiębiorstwami przemysłowymi na świecie i w Polsce⁶. A. Barszczewska i B. Wachowska podjęły tę samą problematykę w odniesieniu do zakładów przemysłowych w okręgu łódzkim, A. Kierek zajął się przeglądem studiów nad dziejami zakładów przemysłowych regionu lubelskiego, J. Jaros — śląskim przemysłem górniczo-hutniczym, E. Pietraszek — przemysłem górniczo-hutniczym i metalowym w Małopolsce, a W. Szulc — zakładami wielkopolskimi⁷. J. Żarnowski w interesujący sposób przedstawił program dalszych badań struktury społecznej Polski międzywojennej⁸,

² Z. Landau, J. Tomaszewski, *Stan i perspektywy badań nad historią gospodarczą Polski międzywojennej*, KH 1967, nr 2; Z. Landau, *Historia gospodarcza Polski 1900—1945*, „Przegląd Bibliograficzny Piśmiennictwa Ekonomicznego” 1967, nr 5; Z. Landau, J. Tomaszewski, *O potrzebach i perspektywach rozwoju polskich nauk o przyszłości*, KH 1969, nr 1.

³ T. Cieślak, *Badania nad historią Polski od 1914 do 1964 r. w Polsce Ludowej*, KH 1965, nr 1.

⁴ M. Drozdowski, *Uwagi o historiografii dziejów II Rzeczypospolitej (1957—1967)*, „Najnowsze Dzieje Polski. Studia i materiały z lat 1914—1939” (dalej NDP) 1968, nr 13.

⁵ A. Zakrzewski, *Historia najnowsza na łamach czasopism politycznych i literackich w 1968 r.*, KH 1969, nr 2.

⁶ I. Pietrzak-Pawłowska, *Zakłady i przedsiębiorstwa przemysłowe XIX i XX w. w nowej historiografii powszechnej i polskiej* [w:] *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX w. Studia i materiały*. Wrocław 1967, s. 9—34.

⁷ *Zakłady*, s. 175—193.

⁸ J. Żarnowski, *Program badań historycznych nad strukturą społeczną Polski międzywojennej*, „Dzieje Najnowsze” (dalej DN) 1969, nr 1.

H. Jędruszczakowa sformułowała koncepcje ukierunkowania syntez historii gospodarczej, stawiając przed naukowcami dość trudne, ale ambitne zadania⁹. Dotychczasowy stan wiedzy o dziejach proletariatu przemysłowego zrelacjonowali obszernie M. Drozdowski, I. Pietrzak-Pawłowska i M. Trawińska-Kwaśniewska¹⁰. Przy czym Drozdowski i Trawińska-Kwaśniewska zajmowali się omówieniem głównie opracowań przedwojennych. Duże zainteresowanie wykazywano też problemami historii spółdzielczości¹¹.

3. Opracowania syntetyzujące. Wśród różnego typu opracowań, społecznie największe znaczenie mają publikacje w sposób całościowy przedstawiające sytuację gospodarczą Polski w latach 1918—39. Stanowią one bowiem z jednej strony podsumowanie już osiągniętego stanu badań, z drugiej — pozwalają na prezentację wyników dociekań historyków szerszemu kręgowi odbiorców. Wąskie przyczynki siłą rzeczy mogą zainteresować bardziej ograniczoną grupę czytelników niż opracowania syntetyzujące.

W zakresie prób całościowego przedstawienia historii gospodarczej Polski międzywojennej zrobiono w latach 1962—69 stosunkowo dużo. W 1962 r. ukazało się drugie, poprawione wydanie *Zarysu historii gospodarczej Polski 1918—1939*¹², w 1963 r. W. Rusiński ogłosił podręcznik uniwersytecki, w którym stosunkowo szeroko uwzględnił interesującą nas problematykę¹³, w 1964 r. opublikowano dwie popularne prace przeznaczone dla potrzeb doszkalania zawodowego: W. Długoborskiego¹⁴ oraz zespołu w składzie J. Ciepielewski, A. Jezierski, E. Kaczyńska¹⁵, w 1965 r. skrypt R. Gradowskiego¹⁶ oraz syntezę dziejów gospodarczych Polski B. Zientary, A. Mączaka, I. Ihnatowicza i Z. Landaua¹⁷, w 1966 r. podręcznik I. Kostrowickiej, Z. Landaua, J. Tomaszewskiego¹⁸, w 1967 r. — I tom *Gospodarki Polski Międzywojennej*¹⁹, w 1968 r. — popularny szkic Z. Landaua i J. Toma-

⁹ H. Jędruszczak, *Syntezy historii gospodarczej Polski*, DN 1969, nr 1.

¹⁰ M. Drozdowski, *Położenie i struktura klasy robotniczej Polski lat 1918—1939 w literaturze dwudziestolecia*, „Z pola walki” (dalej ZPW) 1961, nr 1; I. Pietrzak-Pawłowska, *Kierunki i perspektywy badań historycznych nad dziejami klasy robotniczej*, NDP 1964, nr 7; M. Trawińska-Kwaśniewska, *Stan badań nad klasą robotniczą w Polsce w latach 1900—1939* [w:] *Studia nad rozwojem klasy robotniczej*, cz. I. Łódź 1961.

¹¹ J. Drozdowicz, Z. Switałski, *Badania nad historią spółdzielczości polskiej w XX-leciu PRL*, „Roczniki Spółdzielczego Instytutu Badawczego” 1967, nr 7; S. Piechowicz, *Stan i potrzeby badań nad historią spółdzielczości robotniczej w Polsce*, ibidem 1963, nr 3; Z. Switałski, *Spory o kształt syntezy dziejów spółdzielczości polskiej okresu międzywojennego*, „Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy” 1968, nr 3.

¹² Z. Landau, J. Tomaszewski, *Zarys historii gospodarczej Polski 1918—1939*. Wyd. 2. Warszawa 1962, s. 295.

¹³ W. Rusiński, *Rozwój gospodarczy ziem polskich w zarysie*. Warszawa 1963, s. 463.

¹⁴ W. Długoborski, *Zarys historii gospodarczej Polski (do r. 1939)*. Katowice 1964, s. 183, (maszynopis powiel.).

¹⁵ J. Ciepielewski, A. Jezierski, E. Kaczyńska, *Zarys historii społeczno-gospodarczej Polski*. Warszawa 1964, s. 178.

¹⁶ R. Gradowski, *Podstawowe zagadnienia historii gospodarczej okresu międzywojennego 1918—1939*. Warszawa 1965 (maszynopis powiel.); tenże, *Problemy ekonomiczne i społeczne II Rzeczypospolitej*. Warszawa 1969, s. 93 (maszynopis powiel.).

¹⁷ B. Zientara, A. Mączak, I. Ihnatowicz, Z. Landau, *Dzieje gospodarcze Polski do 1939 r.* Warszawa 1966, s. 539.

¹⁸ I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*. Warszawa 1966, s. 538.

¹⁹ Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Polski międzywojennej*. T. I, *W dobie inflacji 1918—1923*. Warszawa 1967, s. 395.

szewskiego²⁰, a w 1969 r. — drugie wydanie podręcznika W. Rusińskiego²¹. Jak widać na rynku księgarskim każdego roku pojawiała się co najmniej jedna książka przedstawiająca całościowo gospodarkę Polski lat 1918—39. Świadczy to o dużym zainteresowaniu i historyków, i czytelników tą problematyką.

Wyliczone powyżej publikacje dzielią się na trzy wyraźne grupy. Do pierwszej można zaliczyć podręczniki uniwersyteckie, w których okres 1918—39 stanowi tylko pewien fragment całości. W każdym z nich gospodarkę Polski międzywojennej potraktowano w nieco inny sposób. Najobszerniej ujęta została u Kostrowickiej, Landaua i Tomaszewskiego.

Druga grupa — to opracowania przeznaczone dla kursów zawodowych. W tych wydawnictwach okres II Rzeczypospolitej stanowił również tylko pewien fragment książki.

Trzecią z kolei grupę tworzyły prace traktujące wyłącznie o gospodarce lat 1918—39. *Zarys* Landaua i Tomaszewskiego zbudowany został na zasadach podobnych, jak podręcznik Kostrowickiej, Landaua i Tomaszewskiego, z tym że w *Zarysie* potraktowano temat znacznie szerzej i wszechstronniej. Gradowski swoje opracowanie ujął bardziej problemowo, co zbliżyło je nieco do jego książki *Polska 1918—1939*, którą omawialiśmy w poprzednim przeglądzie. *Trudną Niepodległość* autorzy adresowali do stosunkowo szerokiego kręgu odbiorców. Stąd zrezygnowali w niej z aparatu naukowego i starali się — w miarę możliwości — zapoznać czytelników tylko z najważniejszymi sprawami. Najobszerniejsza z wyliczonych prac — *W dobie inflacji* ma charakter monografii naukowej, w której próbowano przedstawić mało dotychczas zbadaną problematykę historii gospodarki polskiej w latach 1918—23. Dokonano w niej też weryfikacji wielu dość rozpowszechnionych, a zdaniem autorów niesłusznych poglądów. M. in. odrzucono jednostronne twierdzenia o rzekomo tylko negatywnym wpływie inflacji na sytuację ekonomiczną państwa, wskazując na jej dodatnie znaczenie dla odbudowy kraju ze zniszczeń wojennych.

Obok prac książkowych ukazało się kilka artykułów mających charakter syntetyzujący. Można tu na pierwszym miejscu wymienić referat K. Secomskiego, w którym scharakteryzował przemiany struktury gospodarczej Polski w ostatnim pięćdziesięcioleciu²². Podobny charakter miało również opracowanie A. Jezierskiego poświęcone analizie zasadniczych przeobrażeń gospodarczych w okresie od odzyskania niepodległości do 1968 r.²³ Oba autorów nie interesował opis zjawisk, ale wyłącznie ich interpretacja. Dążyli bowiem do syntetycznego przedstawienia zmian, jakie dokonały się w gospodarce polskiej w ciągu ostatnich 50 lat. Również uogólniający charakter miał artykuł J. Tomaszewskiego poświęcony podstawowym tendencjom gospodarki międzywojennej²⁴. Inny punkt widzenia za-

²⁰ Z. Landau, J. Tomaszewski, *Trudna niepodległość. Rozważania o gospodarce Polski 1918—1939*. Warszawa 1968, s. 141.

²¹ W. Rusiński, *Rozwój gospodarczy ziem polskich w zarysie*. Wyd. 2. Warszawa 1969, s. 501.

²² K. Secomski, *Przemiany struktury gospodarczej w okresie 50-lecia 1918—1968* [w:] *Droga przez półwiecze*. Warszawa 1969, s. 213—238. To samo — „*Życie Gospodarcze*” 1968, nr 50—52; „*Nauka Polska*” 1969, nr 2.

²³ A. Jezierski, *Niepodległość a rozwój gospodarczy Polski. (Spojrzenie z perspektywy pięćdziesięciolecia)* [w:] *Droga przez półwiecze*; tenże, *Independence and Economic Progress*, „*Polish Perspectives*” 1969, nr 1.

²⁴ J. Tomaszewski, *Podstawowe tendencje gospodarki Polski międzywojennej*, „*Nowe Drogi*” 1968, nr 11. Bardzo ciekawe rozważania na podobny temat zob. J. Zajda, *Konsekwencje ekonomiczne traktatu wersalskiego dla Polski* [w:] *Problem polsko-niemiecki w traktacie wersalskim*. Poznań 1963, s. 455—552.

prezentowali Z. Landau²⁵ i M. Skarbek²⁶. Badali bowiem nie sam rozwój ekonomiczny II Rzeczypospolitej, ale miejsce jej gospodarki na tle gospodarki światowej. Starali się znaleźć odpowiedź na zasadnicze pytanie, czy w okresie między I a II wojną światową zwiększyło się, czy też zmalało opóźnienie dzielące Polskę od bardziej rozwiniętych państw. Wnioski były raczej pesymistyczne.

Różni autorzy w różnych opracowaniach niejednolicie oceniali osiągnięcia gospodarcze lat 1918—39. Zasadniczym przedmiotem kontrowersji była kwestia oceny tempa rozwoju gospodarczego. Z reguły jednak — wskazując na wiele zjawisk niewątpliwie pozytywnych, wyrażających się m. in. w dokonaniu integracji ekonomicznej ziem polskich, rozwoju nowych działań wytwórczości, rozbudowie transportu, stworzeniu Gdyni i COP-u — podkreślali, że szanse, jakie przed społeczeństwem polskim stworzyło odzyskanie niepodległości, nie zostały w pełni wykorzystane. W różnych opracowaniach pogląd ten był różnie ceniowany, ale przeważał się u większości autorów.

4. Badania nad strukturą społeczeństwa. Stosunki ludnościowe. Studia z zakresu struktur społecznych stanowiły zupełnie nowy kierunek badań. Został on w polskiej powojennej historiografii najnowszej zapoczątkowany przez J. Żarnowskiego pracą poświęconą społecznej strukturze inteligencji w Polsce w latach 1918—39²⁷. Również następna książka Żarnowskiego pozostawała w analogicznym kręgu tematycznym, z tym że miała bardziej ogólny charakter — jej przedmiotem była bowiem struktura całego społeczeństwa polskiego²⁸. Kolejne rozdziały charakteryzowały poszczególne grupy ludności: robotników²⁹, chłopów i robotników rolnych, inteligencję pracującą i pracowników umysłowych, drobnomieszczaństwo oraz klasy posiadające. Ze względu na dość popularny charakter opracowania (wydane zostało w ramach Biblioteki Wiedzy Współczesnej „Omega”) wiele zagadnień mogło być w nim jednak tylko zasygnalizowanych. Jeszcze bardziej syntetycznie problem przedstawiony został w referacie wygłoszonym na sesji PAN poświęconej pięćdziesięcioleciu odzyskania niepodległości³⁰.

Poza Żarnowskim badaniem struktur społecznych zajmował się m. in. M. Drozdowski. Podstawowa jego praca z tego zakresu dotyczyła składu i struktury warszawskiej klasy robotniczej³¹. Drozdowski zajmował się też kwestią struktury społeczno-zawodowej Warszawy³², strukturą społeczną młodzieży robotniczej

²⁵ Z. Landau, *Gospodarka Polski na tle gospodarki światowej 1913—1938. (Uwagi ogólne)*, „Przegląd Historyczny” (dalej PH) 1968, nr 2.

²⁶ M. Skarbek, *Polska na tle świata 1918—1968*. „Zeszyty Naukowe [dalej ZN] WSI Kielce”; „Problemy społeczno-ekonomiczne” 1969, nr 1. Pewne informacje na ten temat zob. też A. Karpiński, *Gospodarka Polski na tle gospodarki świata*. Wyd. 3. Warszawa 1964.

²⁷ J. Żarnowski, *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918—1939*. Warszawa 1964, s. 362.

²⁸ J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Polski międzywojennej*. Warszawa 1969, s. 173.

²⁹ J. Żarnowski pisał też o strukturze klasy robotniczej. Zob. J. Żarnowski, *Rzut oka na strukturę społeczną klasy robotniczej w Polsce międzywojennej*. NDP 1968, nr 13.

³⁰ M. Drozdowski, J. Żarnowski, *Przemiany struktury społecznej II Rzeczypospolitej [w:] Droga przez półwiecze*, s. 253—280. To samo: „Polityka 1968, nr 49, 51, 52.

³¹ M. Drozdowski, *Klasa robotnicza Warszawy 1918—1939. Skład i struktura społeczna*. Warszawa 1968, s. 461.

³² M. Drozdowski, *Struktura społeczno-zawodowa ludności Warszawy w latach 1918—1939*, NDP 1962, nr 5; tenże, *Uwagi o strukturze społeczno-gospodarczej Warszawy 1918—1939*. Komunikat na sesji naukowej poświęconej 700-leciu Warszawy, „Rocznik Warszawski” 7, 1966; tenże, *Skład i struktura społeczna Warszawy międzywojennej [w:] Warszawa II Rzeczypospolitej*. Warszawa 1968, s. 29—60.

w Polsce³³, strukturą społeczną II Rzeczypospolitej³⁴. Strukturę warszawskiej klasy robotniczej badał również J. Ławnik³⁵.

J. Tomaszewski po badaniach nad polskim drobnomieszczaństwem³⁶, analizował skład klasy robotniczej³⁷. Obok tego przedstawił strukturę społeczną województwa poleskiego na podstawie wyników spisu ludności przeprowadzonego w 1931 r.³⁸ Podobne badania obejmujące województwo śląskie przeprowadziła J. Jezierska³⁹. J. Ziemia analizował zaś liczebność i strukturę proletariatu na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim⁴⁰.

Nieco inny charakter miały prace S. Bronsztejn⁴¹ i E. Strzeleckiego⁴². Dotyczyły one bowiem nie tyle ściśle studiów nad strukturą społeczną, co szerzej pojętych problemów ludnościowych. Bronsztejn analizował zjawiska demograficzno-ekonomiczne zachodzące wśród ludności żydowskiej, zaś Strzelecki zjawiska ludnościowe w Warszawie. Osobną grupę prac stanowiły studia dotyczące problemów emigracyjnych. Tu najpoważniejsze miejsce zajmowała H. Janowska⁴³. Wydano również ciekawe studium L. Landaua o wychodźstwie sezonowym na Łotwę i do Niemiec⁴⁴ oraz kilka artykułów innych autorów⁴⁵.

Dotychczas prowadzone badania struktur dotyczyły przede wszystkim problematyki społecznej, a w mniejszym już stopniu — zawodowej i narodowościowej.

³³ M. Drozdowski, *Struktura społeczna młodzieży robotniczej Polski międzywojennej*, „Pokolenie” 1963, nr 1.

³⁴ M. Drozdowski, *Struktura społeczna II Rzeczypospolitej* [w:] *Pamiętnik X Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie*. T. II, *Referaty*. Warszawa 1968, s. 70—95 (maszynopis powiel.).

³⁵ J. Ławnik, *Struktura klasy robotniczej Warszawy 1926—1929*, „Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego” 1963, nr 3.

³⁶ J. Tomaszewski, *Gospodarka drobnotowarowa w Polsce międzywojennej*, „ZN SGPS” 1959, nr 15.

³⁷ J. Tomaszewski, *Liczba robotników w Polsce w latach 1925—1938*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” (dalej RD SG) 1964, nr 26; tenże, *Robotnicy żydowscy w Polsce w latach 1921—1939 (szkic statystyczny)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1964, nr 51; tenże, *Robotnicy Białorusini w latach 1919—1939 w Polsce*, „Acta Baltico-Slavica” 1967, nr 5; tenże, *The National Structure of the Working Class in the South Eastern Part of Poland (1918—1939)*, „Acta Poloniae Historica” (dalej APH) 1968, nr 19.

³⁸ J. Tomaszewski, *Struktura społeczna województwa poleskiego w 1931 r.* KH 1967, nr 2. Szerzej problematykę Polesia ujął w pracy: J. Tomaszewski, *Z dziejów Polesia 1921—1939. Zarys stosunków społeczno-gospodarczych*. Warszawa 1963, s. 208.

³⁹ J. Jezierska, *Struktura społeczno-zawodowa woj. śląskiego w 1931 r.* „Zamianie Śląskie” 1965, nr 10.

⁴⁰ J. Ziemia, *Liczebność i struktura proletariatu polskiej części Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego w okresie międzywojennym*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska” (dalej SMDS) 1968, nr 9.

⁴¹ S. Bronsztejn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*. Wrocław 1963, s. 295.

⁴² E. Strzelecki, *Ludność Warszawy 1918—1939* [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, s. 9—28.

⁴³ H. Janowska, *Polska emigracja zarobkowa we Francji (1919—1939)*. Warszawa 1964, s. 217; tenże, *Polska emigracja w Westfalii i Nadrenii w latach 1918—1939*, „Problemy Polonii Zagranicznej” 1966/67, nr 5; tenże, *Emigracja z Warszawy w latach międzywojennych* [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, s. 61—82; tenże, *Wpływ emigracji na rynek pracy w Polsce w latach 1919—1939*, NDP 1964, nr 7.

⁴⁴ L. Landau, *Wychodźstwo sezonowe na Łotwę i do Niemiec w 1937 r.* Warszawa 1966, s. 201.

⁴⁵ K. Fiedor, *Polscy robotnicy rolni na Śląsku pod panowaniem niemieckim na tle wychodźstwa do Rzeszy 1918—1932*. Wrocław 1968, s. 202; J. Nożanka, *Emigracja zagraniczna z pow. dąbrowskiego w latach 1900—1965*, „Roczniki naukowo-dydaktyczne WSP Kraków” 1968, nr 30; A. Poniatowska, *Polska emigracja sezonowa na Pomorzu Zachodnim w latach 1919—1932*, „Problemy Polonii Zagranicznej” 1964/65, nr 4.

Natomiast prawie zupełnie nie podejmowano studiów dotyczących struktury gospodarczej Polski międzywojennej, jej przemian, tendencji integracyjnych⁴⁶ i dezintegracyjnych w ekonomice kraju, współistnienia wysoko rozwiniętego przemysłu na Śląsku i na wpół naturalnej gospodarki chłopskiej na wschodzie⁴⁷, zmian w przestrzennym zagospodarowaniu kraju. Są to wszystko tematy niezmiernie ważne, które powinny zostać podjęte możliwie jak najszybciej. Bez nich bowiem nasza wiedza o przemianach dokonujących się na ziemiach polskich w latach 1918—39 będzie tylko częściowa i niepełna.

5. *Polityka gospodarcza państwa.* Nowym kierunkiem zainteresowań stały się badania nad polityką gospodarczą rządu i rolą państwa w ekonomice kraju. Tematyka ta budziła żywe zainteresowanie przed wojną⁴⁸, ale praktycznie do 1961 r. analizowano ją tylko przypadkowo, często również bardzo powierzchownie. Po 1962 r. znalazła się w centrum uwagi wielu autorów. Politykę ekonomiczną rządu w okresie bezpośrednio po I wojnie światowej badali Z. Landau⁴⁹ i T. Grabowski⁵⁰. Ten ostatni w obszernej książce przedstawił w interesujący sposób rolę państwa w gospodarce w okresie od odzyskania niepodległości, aż do wybuchu wielkiego kryzysu⁵¹. J. Tomaszewski zajmował się polityką gabinetu A. Skrzyńskiego⁵², Z. Landau wpływem przewrotu J. Piłsudskiego na koncepcje gospodarcze rządów pomajowych⁵³. J. Ciepielewski i Z. Knakiewicz skoncentrowali swe zainteresowania na okresie kryzysu, przy czym Ciepielewski przedstawił politykę państwa wobec rolnictwa⁵⁴, a Knakiewicz — politykę finansową⁵⁵. Okres nakręcenia koniunktury stał się tematem bardzo interesującej książki M. Drozdowskiego⁵⁶, którą należy też najwyżej ocenić w jego dotychczasowym dorobku naukowym. Autor przedstawił w niej koncepcje rządowej polityki, zmierzającej do nakręcenia koniunktury i ich praktyczną realizację. Ten sam autor opublikował też materiały o polityce gospodarczej rządu polskiego w stosunku do Zaolzia⁵⁷.

⁴⁶ Pisał o nich nieco J. Żarnowski, *Procesy integracyjne w Polsce międzywojennej* [w:] *Pamiętnik X Zjazdu*, t. II, s. 96—110.

⁴⁷ Marginesowo tematu tego dotyczy art. W. Rakowskiego, *Przemiany społeczno-gospodarcze w rolnictwie regionu zacofanego na przykładzie Kurpii w latach 1931—1960*, „ZN SGPS” 1965, nr 55.

⁴⁸ Przegląd literatury zob. T. Grabowski, *Ekonomiczna rola państwa w polskiej literaturze i publicystyce ekonomicznej*, „ZN WAP. Seria ekonomiczna” 1965, nr 6 (38).

⁴⁹ Z. Landau, *Węzłowe problemy odbudowy przemysłu polskiego po pierwszej wojnie światowej*, PH 1965, nr 4.

⁵⁰ T. Grabowski, *U źródeł polskiego etatyzmu i interwencjonizmu. (Gospodarka wojenna 1919—1921)*, „ZN WAP. Seria ekonomiczna” 1964, nr 5.

⁵¹ T. Grabowski, *Rola państwa w gospodarce Polski 1918—1928*. Warszawa 1967, s. 302.

⁵² J. Tomaszewski, *Gabinet Aleksandra Skrzyńskiego*, NDP 1967, nr 11.

⁵³ Z. Landau, *Wpływ zamachu majowego na gospodarkę Polski*, PH 1962, nr 3.

⁵⁴ J. Ciepielewski, *Polityka agrarna rządu polskiego w latach 1929—1935*. Warszawa 1968, s. 314; tenże, *Interwencjonizm na rynku rolnym w Polsce 1925—1935*, „ZN SGPS” 1965, nr 56.

⁵⁵ Z. Knakiewicz, *Polska koncepcja polityki antykryzysowej w okresie 1930—1935*, „Międzyuczelniane ZN. Studia z historii myśli społeczno-ekonomicznej” 1966, nr 11; Z. Knakiewicz, *Polityka podatkowa w Polsce w okresie kryzysu 1930—1935*, „Finanse” 1965, nr 3. Tego tematu dotyczył też opublikowany przez Z. Landaua i J. Tomaszewskiego memoriał wicepremiera i ministra skarbu W. M. Zawadzkiego pt. *Polityka finansowa Polski w okresie 1931—1935*, KH 1965, nr 1.

⁵⁶ M. Drozdowski, *Polityka gospodarcza rządu polskiego 1936—1939*. Warszawa 1963, s. 317; tenże, *Polityka gospodarcza ostatniego gabinetu II Rzeczypospolitej*, PH 1961, nr 1; tenże, *Uwagi o polityce walutowo-pieniężnej rządu polskiego w latach 1936—1939*, RDSG 1961, nr 23.

⁵⁷ M. Drozdowski (oprac.), *Polityka gospodarcza rządu polskiego na Śląsku Zaolziańskim*, NDP 1965, nr 9.

Próbę całościowego przedstawienia roli państwa w ekonomice podjął R. Gradowski, ale temat został przez niego tylko naszkicowany⁵⁸. Kilku autorów badało politykę rządu wobec konkretnych dziedzin gospodarki. I tak B. Dopierała kontynuował prace nad kształtowaniem się polityki morskiej⁵⁹. Podobny temat podjął równolegle S. Ordon⁶⁰. R. Gawiński zajmował się włókiennictwem⁶¹, a Z. Landau stosunkiem rządu do napływu do Polski kapitałów zagranicznych⁶².

Z powyższego przeglądu wynika, że poza opracowaniem Drozdowskiego o polityce rządu w latach 1936—39, dla innych okresów nie dysponujemy podobnie obszernymi monografiami. Niewiele też ciągle opublikowano analitycznych prac poświęconych polityce w stosunku do różnych działów gospodarki narodowej. Dla przykładu zupełnym odłogiem leży problematyka stosunku rządu do karteli, wielkiej własności rolnej, handlu itp. Nie mamy opracowania poświęconego omówieniu ewolucji poglądów władz rządowych na rolę państwa w gospodarce, brak badań nad kwestią wyboru koncepcji rozwoju Polski: w kierunku rolniczym czy w kierunku uprzemysłowienia, a przecież różne gabinety hołdowały różnym ideom. Wydaje się, że i tę grupę tematów należałoby zaliczyć do pierwszoplanowych, gdyż bez nich trudno badać wiele innych zagadnień.

6. Gospodarka wojenna. Również ten kierunek dociekań bardzo silnie rozwijał się w ostatnich latach. O ile poprzednio uprawiany był przede wszystkim na emigracji, to obecnie ma już poważny dorobek w kraju. Cywilnemu historykowi trudno go jednak śledzić, bo wyniki badań w wielu wypadkach publikowane są w pismach dostępnych tylko dla wojskowych. Tym samym pod znakiem zapytania staje kompletność dokonanego tu przeglądu dotychczasowego stanu publikacji.

Najobszerniej o tych zagadnieniach pisał T. Grabowski. O dwóch jego opracowaniach wzmiankowaliśmy już w punkcie 5. W wymienionych tam rozprawach Grabowski szeroko uwzględnił m. in. kwestie roli gospodarki wojskowej w systemie ekonomicznym kraju⁶³. Kontynuację tego nurtu rozważań stanowiła książka poświęcona inwestycjom zbrojeniowym, która skoncentrowała się jednak przede wszystkim na okresie 1936—39⁶⁴. Problemami tworzenia przemysłu zbrojeniowego interesowali się też J. Czajor⁶⁵, S. Ciastoń⁶⁶ i P. Stawecki⁶⁷. Obok tego powstały

⁵⁸ R. Gradowski, *Przyczynek do zagadnienia kapitału finansowo-monopolistycznego w Polsce 1918—1939*. Warszawa 1965, s. 163.

⁵⁹ B. Dopierała, *Wokół koncepcji polskiej polityki morskiej*, NDP 1967, nr 11; tenże, *Główne tendencje rozwojowe polityki morskiej w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Przegląd Zachodnio-Pomorski” 1968, nr 4.

⁶⁰ S. Ordon, *Polityka morska Polski i jej realizacja w okresie międzywojennym*, „Rocznik Gdański” 33, 1964.

⁶¹ R. Gawiński, *Interwencjonizm gospodarczy w polskim przemyśle włókienniczym 1918—1939*. Łódź 1966, s. 349 (maszynopis powiel.).

⁶² Z. Landau, *Stosunek rządów polskich do napływu kapitałów zagranicznych do Polski*, „Sobótka” 1962, nr 3—4; tenże, *Miejsce pożyczek zagranicznych w rządowych programach sanacji finansowej po przewrocie majowym*, NDP 1963, nr 6.

⁶³ Zob. też T. Grabowski, *Problemy militarne w działalności gospodarczej państwa w Polsce przedwrzesniowej*, „Myśl Wojskowa” 1964, nr 10.

⁶⁴ T. Grabowski, *Inwestycje zbrojeniowe w gospodarce Polski międzywojennej*. Warszawa 1963, s. 251; tenże, *Inwestycyjno-zbrojeniowe czynniki żywienia koniunkturalnego w Polsce w latach 1936—1939*, „ZN WAP, Seria ekonomiczna” 1963, nr 3(28); tenże, *Z dziejów kształtowania się gospodarki obronnej w Polsce w latach międzywojennych*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” (dalej WPH) 1962, nr 2.

⁶⁵ J. Czajor, *Rozwój przemysłu o przeznaczeniu wojskowym w pierwszych latach Polski międzywojennej*, NDP 1969, nr 14; tenże, *Przemysł zbrojeniowy w Polsce międzywojennej*, „Wojskowy Przegląd Ekonomiczny” (dalej WPE) 1967, nr 2.

⁶⁶ S. Ciastoń, *Produkcja uzbrojenia i sprzętu wojskowego w okresie międzywojennym i po drugiej wojnie światowej w Polsce*, WPE 1966, nr 2.

⁶⁷ P. Stawecki, *O polskim przemyśle zbrojeniowym w dwudziestoleciu międzywojennym*. W związku z książką T. Grabowskiego, WPH 1964, nr 2; tenże

prace dotyczące komunikacji⁶⁸, aprowizacji⁶⁹, spraw finansowych⁷⁰, mobilizacji gospodarczej⁷¹, rozbudowy sił zbrojnych⁷² ujmowane z punktu widzenia potrzeb obronnych kraju.

7. Przemysł. Przemysł i położenie proletariatu przemysłowego skupiały — obok spółdzielczości — największą uwagę badaczy. Z tego też zakresu powstało najwięcej prac. Jest to w pewnym stopniu wynik działania Komisji Koordynacyjnej Badań nad Historią Przemysłu przy Komitecie Nauk Historycznych PAN. Z jej bowiem inicjatywy sporządzono bibliografię historii przemysłu w Polsce (1815—1964)⁷³, wydano przewodnik po materiałach archiwalnych⁷⁴, zorganizowano konferencję poświęconą zakładom przemysłowym w XIX i XX w.⁷⁵ oraz specjalną sekcję na X Zjeździe Historyków. Tym samym powstał klimat zainteresowania dla historii przemysłu. Ciągłe jednak powstają głównie prace wąskomograficzne, często o charakterze wyłącznie opisowym. Brak natomiast wydawnictw bardziej syntetycznych.

Najbardziej ogólny charakter ma pionierska książka A. Jezierskiego i S. M. Zawadzkiego, traktująca o dwóch stuleciach historii przemysłu polskiego⁷⁶. Okresowi 1918—39 poświęcono w niej 65 stron. Autorzy skoncentrowali się nie na opisie, ale na próbie pokazania głównych tendencji rozwojowych. Stanowi to istotną zaletę opracowania. Równie interesujący charakter ma szkic B. Skaradzińskiego po-

(oprac.), *Przyczynek do historii polskiego przemysłu zbrojeniowego. Sprawozdanie Zarządu S.A. „Sepewe” za r. 1938*, ibidem 1963, nr 1. Tenże autor napisał niezmiernie ciekawy artykuł pt. *O dominacji wojskowych w państwowym aparacie cywilnym w Polsce w latach 1926—1939*, ibidem 1965, nr 3. Stał się on przedmiotem dyskusji na łamach tego pisma.

⁶⁸ J. Bujniiewicz, *Kolejnictwo w przygotowaniach obronnych Polski w latach 1935—1939*, „Myśl Wojskowa” 1963, nr 9; K. Sandomierski, M. Wrzosek, *Transport do kraju sprzętu wojennego przyznanego Polsce przez Wielką Brytanię*, PH 1962, nr 2.

⁶⁹ J. Iwaniuk, *Wojskowe aspekty niektórych zagadnień aprowizacyjnych w Polsce przedwrzesniowej*, „Przegląd Kwatermistrzowski” nr 2; tenże, *Zagadnienia rolne w przygotowaniach wojennych Polski lat 1918—1939*, ibidem, 1961, nr 4; Z. Kołodziejczak, *Prace nad planem wyżywienia na wypadek wojny w latach 1936—1939*, WPE 1968, nr 2; tenże, *Możliwości aprowizacyjne Polski przedwrzesniowej na wypadek wojny*, ibidem 1969, nr 1; W. Nowicki, *Prace nad planem aprowizacji w przededniu II wojny światowej w Polsce*. „Materiały i Studia WAP. Zakład Ekonomiki Wojennej” 1963, nr 4.

⁷⁰ K. Krzyżanowski, *Wydatki wojskowe Polski międzywojennej w liczbach*, WPE 1967, nr 1; S. Ordon, *Problemy gospodarki finansowej polskiej Marynarki Wojennej w okresie międzywojennym*, „Rocznik Ośrodka Nauk Społecznych i Wojskowych Marynarki Wojennej” 1962; A. Zarebski, *Gospodarka ryczałtowa w armii polskiej w okresie międzywojennym*. „Materiały i Studia WAP. Zakład Ekonomiki Wojennej” 1963, nr 4; P. Stawek (oprac.), *Memoriał szefa Sztabu Głównego gen. W. Stachiewicza w sprawie kredytów na 6-letni plan rozbudowy polskich sił zbrojnych*, NDP 1967, nr 11.

⁷¹ J. Iwaniuk, *O czynnikach ekonomicznych w przygotowaniach wojennych Polski przedwrzesniowej*, „Myśl Wojskowa” 1961, nr 9; tenże, *Mobilizacja gospodarcza niektórych państw kapitalistycznych i Polski w okresie międzywojennym*, „Przegląd Kwatermistrzowski” 1962, nr 2.

⁷² S. Ordon, *Udział polskiego przemysłu okrętowego w rozwoju Marynarki Wojennej*, „Rocznik Gdański” 22, 1963; tenże, *Polska Marynarka Wojenna w latach 1918—1939. Problemy prawne i ekonomiczne*. Gdynia 1966; J. Chęciński, *Budownictwo wojskowe w Polsce 1918—1939*. Warszawa 1966.

⁷³ *Materiały do bibliografii historii przemysłu w Polsce (1815—1964)* [w:] *Zakłady przemysłowe w Polsce*, s. 194—261.

⁷⁴ *Informator o zespołach archiwalnych zawierających materiały do historii przemysłu w latach 1815—1945*. Warszawa 1967, s. 89.

⁷⁵ Wyniki jej jest tom *Zakłady przemysłowe w Polsce*.

⁷⁶ A. Jezierski, S. Zawadzki, *Dwa wieki przemysłu w Polsce. Zarys dziejów*. Warszawa 1966, s. 403.

święcony koncepcjom uprzemysławiania kraju⁷⁷ oraz referat I. Pietrzak-Pawłowskiej omawiający m. in. tendencje industrializacji Polski międzywojennej na tle porównawczym⁷⁸. Kwestiami metodologicznymi dotyczącymi konstrukcji ogólnego wskaźnika produkcji przemysłowej zajmował się w omawianym tu okresie J. Tomaszewski⁷⁹. Jego rozważania mają ważne znaczenie dla oceny tempa rozwojowego przemysłu polskiego. Bowiem w zależności od wyboru jednego z dwóch stosowanych przed wojną w Polsce ogólnych wskaźników produkcji przemysłowej można dojść do rozbieżnych wniosków.

Powyższy krótki wykaz właściwie wyczerpuje listę prac traktujących całościowo o przemyśle. Trzeba jednak pamiętać, że problematyka przemysłowa wchodziła w tematykę publikacji omawianych w punktach 3—6 i 9. Wszystkie inne traktujące o przemyśle prace ogłoszone w latach 1962—69 dotyczyły bądź określonej branży, bądź okręgu, bądź okresu lub też były po prostu historiami konkretnych zakładów przemysłowych.

Postaramy się obecnie przedstawić publikacje obrazujące dzieje poszczególnych przemysłów. Górnictwo doczekało się już odrębnej monografii⁸⁰ oraz opracowań przyczynkarskich omawiających: rozwój górnictwa rud nieżelaznych na Górnym Śląsku⁸¹, kopalnictwo naftowe⁸² oraz historię kopalń⁸³. Ogólnie o tendencjach rozwojowych przemysłu górniczo-hutniczego pisali W. Długoborski i J. Jaros⁸⁴. Dla włókiennictwa dysponujemy pracami R. Gawińskiego⁸⁵, specjalnym numerem „Przeglądu Włókienniczego”⁸⁶ oraz artykułami L. Kieszczyńskiego⁸⁷ i Z. Bąkowskiego⁸⁸. Tendencje rozwojowe przemysłu włókienniczego omawiał referat G. Missalowej i J. Fijałka⁸⁹. O przemysłach: drzewnym⁹⁰, papierniczym⁹¹, okrętowym⁹²,

⁷⁷ B. Skaradziński, *Drogi i bezdroża industrializacji Polski*, „Więź” 1964, nr 7—8.

⁷⁸ I. Pietrzak-Pawłowska, *Uprzemysłowienie ziem polskich na tle europejskim* [w:] *Pamiętnik X Zjazdu*, t. I, s. 328—333.

⁷⁹ J. Tomaszewski, *Ogólny wskaźnik produkcji przemysłowej Polski 1928—1938*, KH 1965, nr 2. Początek dyskusji na temat wskaźnika relacjonowaliśmy w poprzednim przeglądzie literatury. Szerzej zob. KH 1962, nr 1, s. 119.

⁸⁰ *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, t. 2. Katowice 1961; J. Jaros, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnos Śląskim w latach 1914—1945*. Katowice 1969, s. 277.

⁸¹ A. Hornig, *Rozwój górnictwa rud nieżelaznych na Górnym Śląsku*, „Rudy i Metale Nieżelazne” 1962, nr 10.

⁸² M. Mendys, *O kopalnictwie naftowym na terenie pow. jasielskiego w latach 1918—1939*, „Małopolskie Studia Historyczne” 1963, nr 1—2.

⁸³ J. Jaros, *Kopalnia „Król” w Chorzowie 1791—1945*. Katowice 1962; J. Przewłocki, *Zamknięcie kopalni „Wirek” w Kochłowicach w r. 1933*, „Zaranie Śląskie” 1966, nr 1; *50 lat kopalni Brzeszcze*. Brzeszcze 1962, s. 32.

⁸⁴ W. Długoborski, J. Jaros, *Fazy i dynamika rozwoju górnictwa i hutnictwa na ziemiach polskich (od przełomu XVIII/XIX w. do 1939)* [w:] *Pamiętnik X Zjazdu*, t. I, s. 349—365.

⁸⁵ R. Gawiński, *Interwencjonalizm; tenże, Dewastacja przemysłu włókienniczego okręgu łódzkiego w czasie I wojny światowej i sprawa odszkodowań*, PH 1964, nr 1.

⁸⁶ „Przegląd Włókienniczy” 1962, nr 3. Zeszyt poświęcony historii polskiej produkcji włókienniczej, wydany w ramach obchodów Millennium Państwa Polskiego.

⁸⁷ L. Kieszczyński, *Początki kryzysu w przemyśle włókienniczym okręgu łódzkiego w 1929 r.*, „Rocznik Łódzki” 5, 1961.

⁸⁸ Z. Bąkowski, *Spółki akcyjne częstochowskiego przemysłu włókienniczego w latach 1924—1928*, „ZN Politechniki Częstochowskiej. Nauki społeczno-ekonomiczne” 1968, nr 3(47).

⁸⁹ G. Missalowa, J. Fijałek, *Fazy i dynamika przemysłu włókienniczego na ziemiach polskich w latach 1815—1939* [w:] *Pamiętnik X Zjazdu*, t. I, s. 366—378.

⁹⁰ M. Eckert, *Przemysł drzewny Polski Zachodniej w latach 1918—1939*. Poznań 1967, s. 243.

⁹¹ B. Zajączkowski, *Rozmieszczenie produkcji i fabryk przemysłu papierniczego w Polsce w latach 1918—1938*, „Przegląd Papierniczy” 1966, nr 7.

⁹² L. Zimowski, *Z dziejów polskiego przemysłu okrętowego w okresie międzywojennym*, RDSG 1962, nr 24.

gorzelniczym⁹³, cukrowniczym⁹⁴, rolno-spożywczym⁹⁵, cementowym⁹⁶, barwników⁹⁷, kapeluszy⁹⁸ traktowały pojedyncze rozprawy. Prace dotyczące wytwórczości zbrojeniowej wymieniliśmy w punkcie 6.

Wykaz ten nie wypadł zbyt obszernie. Trzeba jednak pamiętać, że w wielu wypadkach historia poszczególnych branż podporządkowana została ujęciu regionalnemu. Autora nie interesował konkretny dział przemysłu, ale problematyka przemysłu w określonej dzielnicy kraju. Stosunkowo najwięcej pisano o przemyśle Wielkopolski. Wymieniliśmy już prace Wykrętowicza o cukrownictwie, Eckerta o przemyśle drzewnym. Poza tym B. Gruchman w sposób całościowy, acz skrótowy, przedstawił rozwój przemysłu Wielkopolski⁹⁹, B. Ziółek — miasta Poznania¹⁰⁰, a S. Kowal — losy przemysłu w latach wielkiego kryzysu gospodarczego¹⁰¹. Badania prowadzono też nad przemysłem Warszawy i okregu¹⁰², Bielska-Białej¹⁰³, Zagłębia Staropolskiego¹⁰⁴ i Częstochowy¹⁰⁵. Gdybyśmy analizę stanu badań przeprowadzili w ujęciu chronologicznym, to okazałoby się, że najwięcej autorów interesowało się wpływem wielkiego kryzysu na wytwórczość przemysłową (z prac już wymienionych — Kieszczyński, Mikołajczyk, Kowal, Puczyński, z nie wymienionych B. Wachowska¹⁰⁶) oraz okresem bezpośrednio po I wojnie światowej (Czajor, Grabowski¹⁰⁷ i najogólniej — Landau¹⁰⁸).

⁹³ S. Galarski, *Nielegalne gorzelnictwo w Polsce w świetle prawa i praktyki w latach 1919—1962*. Warszawa 1967, s. 87.

⁹⁴ S. Wykrętowicz, *Przemysł cukrowniczy w zachodniej Polsce w latach 1919—1939*. Poznań 1962.

⁹⁵ S. Wykrętowicz, *Faza rozwoju przemysłu rolno-spożywczego na ziemiach polskich 1815—1939* [w:] *Pamiętnik X Zjazdu*, t. I, s. 379—391.

⁹⁶ M. Wanatowicz, *Cementownie woj. katowickiego*, „Zaranie Śląskie” 1968, nr 2.

⁹⁷ Z. Mikołajczyk, *Polski przemysł barwnikarski w latach wielkiego kryzysu*, „ZIN Uniwersytetu Łódzkiego. Seria 3” 1968, nr 22.

⁹⁸ B. Bejm, *Szkic historii przemysłu kapeluszniczego w Polsce*, „Przegląd Włókienniczy” 1962, nr 3.

⁹⁹ B. Gruchman, *Rozwój przemysłu Wielkopolski w latach 1919—1960*. Poznań 1964, s. 8—50.

¹⁰⁰ B. Ziółek, *Elementy rozwoju przemysłu w Poznaniu w dwudziestolecie 1919—1939*, „Kronika m. Poznania” 1967, nr 1.

¹⁰¹ S. Kowal, *Kryzys w wielkopolskim przemyśle w latach 1929—1933*, „ZIN Uniwersytetu Poznańskiego. Historia” 1967, nr 7.

¹⁰² S. Misztal, *Warszawski Okręg Przemysłowy. Studium rozwoju i lokalizacji przemysłu*. Warszawa 1962, s. 94—119 (maszynopis powiel.); M. Drozdowski, K. Tarasiewicz, *Rozwój przemysłu Warszawy w latach 1918—1939*, „Rocznik Warszawski” 5, 1964.

¹⁰³ E. Kopeć, *Rozwój przemysłu i klasy robotniczej w okręgu Bielska-Białej do 1939 r. Przegląd źródeł i literatury*. SMDSI 1968, nr 9.

¹⁰⁴ S. M. Zawadzki, *Centralny Okręg Przemysłowy. Przyczynek do zagadnienia genezy struktury przestrzennej przemysłu polskiego*, „Przegląd Geograficzny” 1963, nr 1; J. Naumiuk, *Ze studiów nad koniunkturą przemysłu metalowego i położeniem metalowców w Zagłębiu Staropolskim (1918—1928)*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1968, nr 2.

¹⁰⁵ B. Puczyński, *Wpływ wielkiego kryzysu z lat 1929—1932 na przemysł i położenie materialne klasy robotniczej w Częstochowskim Okręgu Przemysłowym*, „ZIN Politechniki Częstochowskiej. Nauki społeczno-ekonomiczne” 1965, nr 2.

¹⁰⁶ B. Wachowska, *Kryzys w Łodzi w latach 1929—1933*. [w:] *Studia i materiały do dziejów Łodzi i Okręgu Łódzkiego. Dwudziestolecie 1918—1939*, s. 175—206.

¹⁰⁷ Poza już wymienionymi: T. Grabowski, *Zarys sytuacji gospodarczej kraju w okresie kształtowania się polskiego przemysłu zbrojeniowego*, „ZIN WAP. Seria ekonomiczna” 1962, nr 2(24).

¹⁰⁸ Z. Landau, *Rozwój przemysłu polskiego w latach 1920—1923*, „Sobótka” 1966, nr 2; tenże, *Węzłowe problemy*.

Coraz więcej ukazuje się też opracowań dziejów poszczególnych przedsiębiorstw. Część z nich (zresztą niewielka) ma charakter pogłębionych monografii naukowych, część zaś — publikacji podejmowanych z racji obchodów jubileuszowych. Wartość tych ostatnich jest bardzo różna. Z reguły jednak zawierają ciekawe informacje źródłowe. Nie będziemy tu wchodzić w charakterystykę poszczególnych pozycji i ograniczymy się do przykładowego zasygnalizowania kilkunastu tytułów¹⁰⁹. Chcemy się zastrzec, że liczba publikacji traktujących o poszczególnych zakładach jest bez porównania większa, niż podana tu przez nas.

Badania nad historią przemysłu prowadzone były na ogół w sposób bardzo tradycyjny. Z reguły dotyczyły problemów produkcji. Tymczasem nowoczesne studia nad wytwórczością fabryczną wymagają znacznie szerszego traktowania sprawy. Obok produkcji niezmiernie ważne są zagadnienia kapitału przemysłowego i innych jego form, systemu organizacji przemysłu, stanu koncentracji, kwestii inwestycji, wyposażenia technicznego, kosztów produkcji, dochodowości, rynków zbytu itp.¹¹⁰ Dotychczas te tematy poruszane były co najwyżej incydentalnie, ale nie stały się ciągle jeszcze — poza pojedynczymi wypadkami — przedmiotem odrębnych studiów. (W latach 1962—69 opublikowano jedną książkę o organizacji przemysłowców¹¹¹ i po jednym artykule o spółkach akcyjnych¹¹² i formach organizacyjnych przemysłu¹¹³). A wydaje się, że obecnie właśnie na ten typ badań trzeba położyć główny nacisk. Problemy produkcyjne są bowiem już stosunkowo lepiej poznane, natomiast o pozostałych mamy tylko bardzo ogólnikowe informacje. Należy przy tym pamiętać, że nawet opracowanie monografii wszystkich polskich przedsiębiorstw — o ile w ogóle miałoby sens — nie wystarczyłoby dla stworzenia pełnego i wszechstronnego obrazu sytuacji przemysłu. Wiele spraw ginie bowiem z pola widzenia przy indywidualnych opisach, a możliwe jest do uchwycenia tylko przy stosowaniu przekrojowych badań problemowych. W sumie — mimo sporej liczby publikacji — stan naszej wiedzy o przemyśle Polski międzywojennej nie może być uznany za zadowalający.

8. Rzemiosło. Również suma informacji o rzemiośle jest niezwykle skromna. A przecież w gospodarce Polski międzywojennej rzemiosło odgrywało ogromną rolę. Dawało bowiem pracę większej liczbie pracowników niż łącznie górnictwo, hutnictwo i zakłady przetwórcze zatrudniające powyżej 20 pracowników. W samym rzemiośle szewskim pracowało więcej osób niż w najbardziej rozwiniętym przemyśle — włókiennictwie. Podczas gdy jednak o przemyśle włókienniczym mamy już sporą liczbę publikacji, to o rzemiośle szewskim ani jednej. Brak badań nad rzemiosłem wydaje się wynikać z dwóch przyczyn — słabego uświadomienia jego

¹⁰⁹ J. Dydowiczowa, *Zarys dziejów Poznańskiej Fabryki Kosmetyków „Lechia” (1925—1965)*, „Kronika m. Poznania” 1965, nr 3; J. Dydowiczowa, *Zarys dziejów Wytwórni Wyrobów Tytoniowych w Poznaniu (1920—1966)*, ibidem 1967, nr 2; E. Gajewski, *W. Swidrak, 130 lat „Autosonu”*, Sanok 1963, s. 108; J. Goliński, R. Kaczak, *Zakłady Mechaniczne „Ursus” 1893—1967*, Warszawa 1967, s. 175; S. Filscher, *Dzieje bocheńskiej żupy solnej*, Warszawa 1962, s. 162; T. Kilkta, *Tarcho-min wczoraj i dziś*, Warszawa 1969, s. 77; H. Mytnik, *Rozwój Zakładów Ostrowieckich od założenia do II wojny światowej (1813—1939)*, „Wiadomości Hutnicze” 1964, nr 1; *50-lecie Zakładów Metalurgicznych „Pomet” 1913—1963*, Poznań 1963, s. 102; W. Radkiewicz, *Dzieje Zakładów H. Cegielskiego w Poznaniu (1846—1960). Studium ekonomiczno-historyczne*, Poznań 1962; W. Styczyński, *80 lat pracy i walki. Zarys historii Zakładów Wyrobów Kutych Huta „Milowice” w Sosnowcu*, Katowice 1962, s. 68; *35 lat fabryki obuwia w Chełmku*, bm. 1967, s. 48.

¹¹⁰ Kwestie te np. poruszali Jezierski, Zawadzki, *Dwa wieki*.

¹¹¹ F. Biały, *Górnośląski Związek Przemysłowców Górniczo-Hutniczych 1914—1932*, Katowice 1967, s. 222.

¹¹² Bąkowski, *Spółki akcyjne*.

¹¹³ C. Kosikowski, *Formy prawno-finansowe przedsiębiorstw państwowych w Polsce międzywojennej*, „ZN Uniwersytetu Łódzkiego. Seria 1” 1968, nr 57.

znaczenia w latach 1918—39 i dużych trudności materiałowych. O ile przy historii przemysłu postulowaliśmy położenie głównego nacisku nie na monografie poszczególnych zakładów, branż czy okręgów, ale na prace przekrojowe, o tyle przy historii rzemiosła niezbędne są również, a może nawet przede wszystkim, publikacje materiałowo-opisowe. Bez nich nie sposób bowiem dokonywać prób jakichkolwiek uogólnień. Może warto by zainteresować historią rzemiosła cechy, izby rzemieślnicze i położyć na nią większy nacisk w pracach Komisji Koordynacyjnej Badań nad Historią Przemysłu.

W okresie 1962—69 ukazała się tylko 1 książka i kilka artykułów na temat rzemiosła. Terytorialnie badania skoncentrowały się na Wielkopolsce¹¹⁴, Górnym Śląsku¹¹⁵ i Częstochowie¹¹⁶, tylko jeden artykuł traktował o zagadnieniu w skali całego kraju¹¹⁷. Brak w ogóle prac mających na celu przedstawienie miejsca rzemiosła w systemie ekonomicznym II Rzeczypospolitej, o walce konkurencyjnej między warsztatami, a coraz bardziej monopolizującym się przemysłem, opracowań przedstawiających materialne położenie rzemieślników itp.

9. Położenie materialne klasy robotniczej i inteligencji. Wydaje się, że w tym zakresie nasze osiągnięcia badawcze są szczególnie duże. Tu też chyba najlepiej ułożyły się proporcje między pracami syntetyzującymi i przyczynkarskimi. Publikacje objęły przy tym szeroki zakres problemowy, geograficzny i chronologiczny. O niektórych z nich pisaliśmy już w punktach 4 i 7. Spośród dotychczas nie wymienionych najbardziej ogólny charakter miały popularne opracowania o klasie robotniczej pióra W. Bielickiego, M. Zagórskiego i M. Ciechocińskiej¹¹⁸ oraz J. Żarnowskiego o inteligencji pracującej¹¹⁹.

Badania dotyczące położenia klasy robotniczej w ujęciu ogólnopolskim dotyczyły problematyki wielkości zatrudnienia i rynku pracy¹²⁰, płac i budżetów rodzinnych¹²¹, ustawodawstwa pracy¹²², ubezpieczeń społecznych¹²³, bezrobocia¹²⁴.

¹¹⁴ *Położenie ekonomiczne rzemiosła wielkopolskiego w latach 1918—1939*. Poznań 1964, s. 320; W. Szulc, *Wpływ kryzysu gospodarczego na położenie rzemiosła poznańskiego w latach 1929—1933*, „ZN Uniwersytetu Poznańskiego” 1961, nr 5.

¹¹⁵ K. Sarna, *Antagonizmy społeczne i polityczne w rzemiośle górnośląskim w okresie międzywojennym (1922—1939)*, „Zeszyty Historyczne WSP w Katowicach. Prace historyczne” 1964, nr 1; A. Sulik, *Ekonomiczne problemy rzemiosła górnośląskiego w latach 1922—1939 na przykładzie miasta Mysłowic*, „ZN WSE w Katowicach” 1963, nr 19.

¹¹⁶ F. Sobalski, *Rzemiosło w mieście Częstochowie i powiecie w okresie kryzysu 1929—1933*, „Zaranie Śląskie” 1964, nr 1.

¹¹⁷ Z. Landau, J. Tomaszewski, *Drobny handel i rzemiosło w Polsce w latach 1918—1923* [w:] *Studia Historyczne. Księga Jubileuszowa z okazji 70 rocznicy urodzin prof. dr S. Arnolda*. Warszawa 1965, s. 232—247.

¹¹⁸ W. Bielicki, K. Zagórski, *Robotnicy wczoraj i dziś*. Warszawa 1966; M. Ciechocińska, *Położenie klasy robotniczej w Polsce 1929—1939. Studia i materiały*. Warszawa 1965, s. 333.

¹¹⁹ J. Żarnowski, *O inteligencji polskiej lat międzywojennych*. Warszawa 1965, s. 194.

¹²⁰ H. Jędruszczak, *Rynek pracy w Polsce międzywojennej*, NDP 1964, nr 7; też: *Employment in Poland in 1930—1960*, APH 1968, nr 18; Janowska, *Wpływ emigracji*; Z. Landau, *Stan zatrudnienia robotników w przemyśle polskim w latach 1918—1923*, „Kwartalnik Historii Ruchu Zawodowego” (dalej KHRZ) 1968, nr 1; Tomaszewski, *Liczba robotników*.

¹²¹ H. Jędruszczak, *Płace robotników przemysłowych w Polsce w latach 1924—1939*. Warszawa 1963, s. 329; Z. Landau, *Kształtowanie się płac zarobkowych w Polsce w latach 1918—1923*, „Biuletyn IGS” 1968, nr 2—3; tenże, *Płace w Polsce w okresie kryzysu gospodarczego lat 1930—1935*, RDSG 1969, nr 30; K. Romaniuk, *Wyniki badań budżetów rodzin robotniczych w Polsce z lat 1937—38—39*, „Przeгляд Statystyczny” 1962, nr 4.

¹²² Z. Landau, *Polskie ustawodawstwo pracy i jego realizacja w latach 1918—1923*, KH 1968, nr 3; tenże, *Polskie ustawodawstwo pracy w latach wielkiego kry-*

Niektóre artykuły ujmowały zagadnienia nie w ujęciu problemowym, lecz chronologicznym. Z. Landau badał sytuację do 1923 r.¹²⁵, J. Tomaszewski w okresie 1924—29¹²⁶, a M. Ciechocińska w latach kryzysu¹²⁷. Wśród wymienionych opracowań najbardziej całościowy charakter miała książka H. Jędruszczakowej o płacach.

Powstało również bardzo wiele wartościowych rozpraw traktujących o warunkach bytowych robotników w różnych ośrodkach przemysłowych. Ich zakres tematyczny był szeroki i różnorodny. Wartość opracowań dość różna. W sumie jednak dawały interesujący materiał porównawczy. Główne badania koncentrowały się nad Warszawą, Śląskiem i Łodzią. Z prac o Warszawie na czoło wysuwają się badania M. Drozdowskiego¹²⁸ i J. Ławnika¹²⁹. Poza nimi tematyką tą zajmował się Z. Szczygielski¹³⁰. O Śląsku i Zagłębiu Dąbrowskim pisało bardzo wielu autorów. I tu tematyka była bardzo zróżnicowana. Powstały prace o zarobkach górniczych, zatrudnieniu w przemyśle węglowym, rynku pracy, czasie pracy, prawie pracy, warunkach bytu¹³¹. Podobnie dość bogato reprezentowana była problematyka robotników przemysłu włókienniczego¹³².

zysu gospodarczego, KHRZ 1969, nr 1; tenże, *Ustawodawstwo pracy w Polsce w latach 1936—1939*, ibidem 1969, nr 2.

¹²³ Z. Landau, *Ubezpieczenia społeczne w Polsce w latach kryzysu gospodarczego 1930—1935*, „Praca i Zabezpieczenia Społeczne” 1968, nr 10—11; tenże, *Ubezpieczenia społeczne w Polsce w latach 1936—1939*, ibidem 1969, nr 10.

¹²⁴ L. Grot, *Bezrobocie w pierwszym roku Drugiej Rzeczypospolitej (1918—1919)*, „ZN WAP. Seria historyczna” nr 10(35); Z. Landau, *Bezrobocie w Polsce w latach 1918—1923*, KHRZ 1968, nr 2; tenże, *Bezrobocie w Polsce w latach 1930—1935*, „Sobótka” 1969, nr 1; M. Ciechocińska, *Próby walki z bezrobociem w Polsce międzywojennej*, Warszawa 1965, s. 248; M. Grinberg, *O podejmowaniu walki z bezrobociem u progu niepodległości Polski*, KHRZ 1968, nr 3; *Pamiętniki bezrobotnych*. Reedycja, t. I, Warszawa 1967, s. 587.

¹²⁵ Z. Landau, *Zasadnicze tendencje rynku pracy i płac w Polsce w latach inflacji (1918—1923)*, ZPW 1966, nr 1.

¹²⁶ J. Tomaszewski, *Położenie klasy robotniczej w Polsce w latach 1924—1929*, ZPW 1967, nr 2.

¹²⁷ M. Ciechocińska, *Z badań nad położeniem klasy robotniczej w latach kryzysu 1929—1935*, „ZN SGPS” 1962, nr 37.

¹²⁸ Poza już wymienionymi w punkcie 4: M. Drozdowski, *Rynek pracy robotników warszawskich w latach 1918—1939*, NDP 1964, nr 7.

¹²⁹ Poza już wymienionymi w punkcie 4: J. Ławnik, *Bezrobocie w Warszawie w okresie międzywojennym (na tle bezrobocia w kraju)*, ZPW 1968, nr 4; tenże, *Zdrowotność klasy robotniczej Warszawy w latach 1918—1939*, KHRZ 1969, nr 1.

¹³⁰ Z. Szczygielski, *Miejsce i rola Warszawy w życiu klasy robotniczej Polski w latach 1918—1939*, „Rocznik Warszawski” 7, 1966.

¹³¹ J. Chlebowczyk, *Zarobki górnicze na Śląsku w okresie międzywojennym*, SMDŚI 1968, nr 9; M. Frank, *Zatrudnienie w polskim górnictwie węglowym w latach 1919—1944*, „ZN WSE Katowice” 1967, nr 28; A. Hrebenda, *Klasa robotnicza Zagłębia Dąbrowskiego w latach 1929—1933. Położenie i walka robotników Zagłębia Dąbrowskiego w latach kryzysu 1929—1933*, Katowice 1969, s. 201; tenże, *Walka z bezrobociem w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1929—1933*, SMDŚI 1969, nr 9; tenże, *Niektóre elementy położenia robotników przemysłowych Zagłębia Dąbrowskiego w latach kryzysu gospodarczego (1929—1933)*, ibidem, nr 8; J. Jończyk, *Losy prawa pracy obowiązującego w górnośląskiej części woj. śląskiego (1918—1946)*, „Studia Śląskie” 1966, nr 10; J. Pabisz, *O niektórych zagadnieniach rynku pracy na terenie woj. śląskiego (1929—1939)*, NDP 1964, nr 7; A. Pilch, *Czas pracy w przemyśle Górnego Śląska (części polskiej) i Zagłębia Dąbrowskiego w okresie międzywojennym*, SMDŚI 1968, nr 9; H. Rechowicz, *Proletariat Górnego Śląska w walce o poprawę warunków bytowych (1923—1924)*, Katowice 1965; J. Tomaszewski, *Położenie klasy robotniczej Śląska Zaolziańskiego X 1938 — IX 1939*, KH 1968, nr 2; M. Wanałowicz, *Ustawodawstwo ubezpieczeniowe w przemyśle węglowym na Górnym Śląsku w okresie międzywojennym*, „Zaranie Śląskie” 1969, nr 2; J. Ziemia, *Biedaszyby Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego*, Katowice 1967.

¹³² Poza już wymienionymi: L. K'eszczyński, *Niektóre problemy rynku pracy w Łodzi w latach 1918—1928*, NDP 1964, nr 7; tenże, *Położenie włóknarzy okręgu*

Poza pracami traktującymi o trzech największych polskich ośrodkach przemysłowych zaktywizowały się studia nad innymi okręgami. W publikacjach reprezentowana była Wielkopolska¹³³, Krakowskie¹³⁴, Wybrzeże¹³⁵, Lublin¹³⁶, Krosno¹³⁷ i Białystok¹³⁸. Bardzo wiele danych o położeniu klasy robotniczej zawartych zostało w różnych studiach traktujących o problemach politycznych i walce klasowej. Z braku miejsca musimy zrezygnować z ich wyliczania. Jednak przy badaniach nad położeniem proletariatu przemysłowego trzeba brać pod uwagę istnienie tej niezmiernie rozbudowanej już literatury.

Stan opracowań o sytuacji materialnej robotników przemysłowych napawa sporym optymizmem. Ich zaawansowanie pozwoliło Z. Landauowi i J. Tomaszewskiemu na opracowanie obszernej monografii traktującej o warunkach bytu robotników w Polsce międzywojennej. Będzie ona stanowiła podsumowanie pewnego etapu badań.

10. Rolnictwo i położenie wsi. O ile poprzedni punkt zakończyliśmy wnioskiem dość optymistycznym, to ten musimy zacząć w tonie minorowym. W zakresie wydawnictw traktujących o dziełach rolnictwa istnieje bowiem wyraźny zastój. Dopiero w druku znajduje się większa praca mająca przedstawić sytuację rolnictwa w II Rzeczypospolitej. Ale nawet jej ukazanie się nie zmieni radykalnie sytuacji. Wiele tematów leży bowiem odłogiem. Jest to tym dziwniejsze, że nie brak materiałów o historii gospodarczej wsi, istnieją wyspecjalizowane instytucje naukowe zajmujące się rolnictwem, wychodzi wiele pism specjalistycznych, a mimo to stan badań nie może napawać zadowoleniem. W porównaniu z latami poprzednimi, kiedy powstało kilka podstawowych opracowań dotyczących rolnictwa (np. Cz. Madajczyk o reformie rolnej i M. Mieszczankowskiego o strukturze agrarnej) w tym okresie dominują przyczynki. Jedynym wyjątkiem były prace J. Ciepiewskiego.

Produkcją rolną zajmowali się O. Baehr (len i konopie)¹³⁹ i J. Orczyk (zboża

łódzkiego w latach kryzysu 1929—1939, NDP 1962, nr 5; E. Kopeć, *Rynek pracy w bielsko-bialskim przemyśle włókienniczym w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „Zaranie Śląskie” 1968, nr 3; S. Mierzejewski, *Zatrudnienie w przemyśle włókienniczym Łodzi w okresie międzywojennym*, „Rocznik Łódzki” 12, 1967; *Włókniarze łódzcy. Monografia*. Łódź 1966, s. 625.

¹³³ H. Maciejewski, *Położenie robotników przemysłowych w Wielkopolsce w latach 1929—1939*. Warszawa 1964, s. 278; tenże, *Zmiany w zatrudnieniu w przemyśle Wielkopolski w latach 1928—1937 jako wyraz cyklicznego rozwoju kapitalizmu w Polsce*, „ZN Politechniki Poznańskiej” nr 33.

¹³⁴ D. Dobrowolska, *Górnicy salinarni Wieliczki w latach 1880—1939. Studium historyczno-socjologiczne załogi robotniczej*. Wrocław 1965; K. Nowak, *Położenie robotników i ich akcja strajkowa na terenie woj. krakowskiego 1919—1921*, „ZN UJ. Prace historyczne” 1961, nr 6.

¹³⁵ W. Borowski, *Problemy zatrudnienia i płac zarobkowych robotników W.M. Gdańska w latach 1920—1933*, „Rocznik Gdański” 25, 1966; D. Steyer, *Rynek pracy w Gdyni w latach międzywojennych*, NDP 1964, nr 7; T. Szczepaniak, *Problemy społeczne i organizacyjne funkcjonowania portowego rynku pracy w okresie poprzedzającym drugą wojnę światową*, „ZN WSE w Sopocie” 1964, nr 10.

¹³⁶ A. Koprułkowiak, *Pomoc bezrobotnym w Lublinie (lata 1929—1933)*, „Rocznik Lubelski” 4, 1961.

¹³⁷ K. Zając, *Sytuacja ekonomiczna robotników przemysłu naftowego w Krośnie w świetle ich płac nominalnych i realnych (1927—1944)*, „Małopolskie Studia Historyczne” 1961, nr 3—4.

¹³⁸ J. Kaja, *Klasa robotnicza Białostoczczyzny w latach 1929—1939. Liczebność, położenie, strajki*. Białystok 1968, s. 122.

¹³⁹ O. Baehr, *Uprawa lnu i konopi oraz produkcja włókna w Polsce w okresie międzywojennym 1921—1939*. Warszawa 1966, s. 193.

w Wielkopolsce i technika rolnicza w okresie wielkiego kryzysu)¹⁴⁰. Wyszła też praca traktująca o leśnictwie¹⁴¹. Polityką rolną państwa w latach kryzysu zajął się J. Ciepielewski (zob. punkt 5), a o nożycach cen pisał J. Orczyk¹⁴². Ukazało się kilka przyczynków do sprawy reformy rolnej i scalania gruntów¹⁴³.

Położenie chłopów doczekało się dwóch opracowań o sytuacji w okresie kryzysu¹⁴⁴, aż pięciu szkiców omawiających obciążenia finansowe wsi¹⁴⁵ i jednego o pożywieniu ludu łowickiego¹⁴⁶. O sytuacji proletariatu rolnego pisali A. Ajnenkiel¹⁴⁷, R. Wapiński¹⁴⁸ i S. Warkoczewski¹⁴⁹. W sumie przegląd wypadka niezmiernie ubogo. Szczególnie jeżeli się zważy, że w Polsce międzywojennej około 70% ludności mieszkało na wsi.

11. Finanse. Ubezpieczenia majątkowe. Kapitały obce. Ten kierunek badań wykazywał nadal duże ożywienie. Z prac syntetycznych można wymienić opracowanie Z. Karpińskiego poświęcone rozwojowi ustrojów pieniężnych¹⁵⁰ i K. Ostrowskiego traktujące o historii prawa finansowego i ogólnych problemach skarbowości międzywojennej¹⁵¹. Sporym zainteresowaniem cieszyła się problematyka skarbowa i pieniężna okresu i reform Grabskiego¹⁵².

¹⁴⁰ J. Orczyk, *Produkcja zbożowa Wielkopolski w latach 1929—1939*. Poznań 1963, s. 210 (maszynopis powiel.); tenże, *Problemy techniki rolnej w Polsce w latach wielkiego kryzysu 1930—1935*, RDSG 1969, nr 30.

¹⁴¹ *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*. Warszawa 1964.

¹⁴² J. Orczyk, *Nożyce cen i akcja ich zwalczania w Polsce w latach 1929—1935*, RDSG 1966, nr 28.

¹⁴³ W. Bazylewski, *Sprawa Dojlid jako przyczynek do przeprowadzania reformy rolnej na początku II Rzeczypospolitej*, NDP 1964, nr 8; S. Gołębiowski, *Uwagi o reformie rolnej dóbr kościelnych w Polsce przedurzędniowej*, „Państwo i Prawo” 1967, nr 6; tenże, *Z problematyki reformy rolnej gruntów kościelnych w Polsce w latach 1918—1950*, „Nowe Prawo” 1967, nr 3; A. Lichorowicz, *Problem scalania gruntów w Polsce okresu międzywojennego*, „Krakowskie Studia Prawnicze” 1968, nr 1—2; K. Sawicki, *Parcelacja na Pomorzu Gdańskim w latach 1920—1929*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. Seria Pomoroznawcza” 1967, nr 17.

¹⁴⁴ J. Ciepielewski, *Wieś polska w latach wielkiego kryzysu 1929—1935. Materiały i dokumenty*. Warszawa 1965, s. 255; Z. Landau, *Kryzys rolny w Polsce (1929—1935)*, „ZN SGPS” 1962, nr 37.

¹⁴⁵ J. Ciepielewski, *Finansowe problemy wsi w Polsce w latach 1918—1939*, „Finanse” 1969, nr 5; M. Mieszczankowski, *Ciężary kredytu rolnego w Polsce międzywojennej*, „Ekonomista” 1969, nr 1; tenże, *Podatki rolne w Polsce międzywojennej*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1961, nr 3; tenże, *Zadłużenie rolnictwa Polski międzywojennej*, NDP 1963, nr 6; B. Olszewski, *Z zagadnień zadłużenia rolnictwa śląskiego w okresie międzywojennym*, „Studia Śląskie” 1964, nr 8.

¹⁴⁶ J. Dekowski, *Z badań nad pożywieniem ludu łowickiego 1880—1939*. Łódź 1968, s. 245.

¹⁴⁷ A. Ajnenkiel, *Położenie prawne robotników rolnych w Polsce (1918—1939)*. Warszawa 1962, s. 464.

¹⁴⁸ R. Wapiński, *Proletariat rolny Pomorza Gdańskiego w latach 1920—1926*, „Rocznik Gdański” 22, 1963.

¹⁴⁹ S. Warkoczewski, *Położenie robotników rolnych w Wielkopolsce w latach 1929—1939*. Warszawa 1965, s. 416.

¹⁵⁰ Z. Karpiński, *Ustroje pieniężne w Polsce od roku 1917*. Warszawa 1968.

¹⁵¹ K. Ostrowski, *Finansowe oblicze międzywojennej niepodległości*. „Finanse” 1969, nr 4; tenże, *Finanse i prawo finansowe [w:] Historia państwa i prawa Polski 1918—1939*, cz. I. Warszawa 1962, s. 265—321.

¹⁵² Z. Fedorowicz, *Początki działalności kredytowej w Polsce przedurzędniowej*, „Wiadomości NBP” 1968, nr 11; Z. Karpiński, *Przeobrażenia niektórych funkcji pieniądza w Polsce w ubiegłym pięćdziesięcioleciu (z okazji rocznicy założenia Polskiej Krajowej Kasy Pożyczkowej)*, ibidem 1967, nr 4; tenże, *Tworzenie ustroju pieniężnego w Polsce po I wojnie światowej*, NDP 1966, nr 10; Z. Landau, *Skarbowość polska w latach 1918—1920*, „Finanse” 1966, nr 2; tenże, *Waluta polska w latach inflacji*, „Wiadomości NBP” 1966, nr 1; tenże, *Reformy skarbowo-walutowe W. Grabskiego*, „Finanse” 1969, nr 3; A. W. Zawadzki, *Budżet państwowy w zaraniu II Rzeczypospolitej*, ibidem 1968, nr 12; tenże, *Finanse samorządu terytorialnego w latach 1918—1923*, ibidem 1969, nr 1.

Drugim okresem skupiającym dużą uwagę badaczy był okres wielkiego kryzysu¹⁵³. Podstawowe opracowanie na ten temat wyszło spod pióra Z. Knakiewicza. Jej książka należy do grupy najlepszych prac historyczno-gospodarczych opublikowanych na temat historii finansów II Rzeczypospolitej.

Wzrosło też zainteresowanie historią bankowości. Ukazały się: monografie Banku Cukrownictwa¹⁵⁴ i spółdzielczości kredytowej w Wielkopolsce¹⁵⁵ oraz szereg innych opracowań o instytucjach kredytowych¹⁵⁶. Wydane też zostały pamiętniki osób związanych z działalnością finansową oraz obszerna biografia jednego z wice-ministrów skarbu¹⁵⁷. O pracach dotyczących podatków wiejskich i zadłużenia wsi wspomnieliśmy w punkcie 10, a o sprawach finansowo-wojskowych w punkcie 6.

Można natomiast zaobserwować wyraźny spadek zainteresowania problematyką ubezpieczeniową¹⁵⁸ i — co ciekawsze — kapitałów obcych. Do 1961 r. kwestie działalności kapitałów zagranicznych znajdowały się w samym centrum zainteresowań badawczych. Obecnie widać wyraźnie odchodzenie od tej problematyki. Jest to chyba zjawisko o tyle niepokojące, że właśnie zależność przemysłu i bankowości polskiej od zagranicy była jedną z ważniejszych przyczyn trudności rozwojowych kraju.

Tematyce kapitałów zagranicznych pozostał wierny Z. Landau. Opublikował monografię planu stabilizacyjnego¹⁵⁹ oraz razem z J. Tomaszewskim zbiór dokumentów o działalności kapitałów obcych w Polsce¹⁶⁰. Dokumenty zostały opatrzone

¹⁵³ Z. Knakiewicz, *Deflacja polska 1930—1935*. Warszawa 1967, s. 371; teźże, *Polityka podatkowa*; W. Stankiewicz, *Deflacja polska 1929—1936*, „Sprawozdanie Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1961, nr 1; Z. Landau, *Kryzys finansowy w Polsce w latach 1930—1935*, „Finanse” 1969, nr 10; Zawadzki, *Polityka finansowa*. O pewnych pracach pisaliśmy już w punktach 5 i 10.

¹⁵⁴ Z. Szymczak, *Działalność Banku Cukrownictwa w Poznaniu na rzecz skartelizowanego przemysłu cukrowniczego w Polsce*. Poznań 1964, s. 183 (maszynopis powiel.).

¹⁵⁵ J. Majewski, *Spółdzielczość oszczędnościowo-pożyczkowa w Wielkopolsce i na Pomorzu 1918—1939*. Warszawa 1965, s. 264.

¹⁵⁶ Z. Karpiński, *Bankowość Polska przed 50-u laty*, „Wiadomości NBP” 1968, nr 11; F. Kędziorkowa, *Z zagadnień małopolskiej spółdzielczości oszczędnościowo-pożyczkowej w okresie międzywojennym*, „Studia Historyczne” 1968, nr 2; R. Krygier, *Bank Spółdzielczy w Szamotułach w latach 1866—1966*. Szamotuły 1966, s. 20; Z. Landau, *Polska bankowość prywatna w okresie inflacji*, „Wiadomości NBP” 1966, nr 5; S. Ochociński, *Podstawy organizacyjne i zarys rozwoju Banku Ludowego w Poznaniu*, „Roczniki PTE w Poznaniu” 1965/66, nr 18; B. Pełka, *Organizacja i historia Łódzkiej Giełdy Pieniężnej i jej akta (1899—1939)*, „Archeion” 1967, nr 46.

¹⁵⁷ A. Ivánka, *Wspomnienia skarbowca (1927—1945)*. Warszawa 1964, s. 613; W. Konderski, *Z działalności banków polskich w latach 1928—1935 (wspomnienia)*. Warszawa 1962, s. 119; J. Zieliński, *Bolesław Markowski (1862—1936). U podstaw międzywojennej gospodarki narodowej. Studium ekonomiczne*. Kraków 1967, s. 302 (maszynopis powiel.). Ukazały się też opracowania o historii Najwyższej Izby Kontroli, zob. J. Janiak, *Z dziejów NIK 1919—1921, 1921—1924, 1924—1926*, „Kontrola Państwowa” 1967, nr 6; 1968, nr 1, 3.

¹⁵⁸ S. Dmochowski, *Spoleczno-ekonomiczne znaczenie działalności Polskiej Dyrekcji Ubezpieczeń Wzajemnych (1921—1927)*, „Finanse” 1969, nr 8; Z. Szymański, *Ogólnokrajowa publicystyka ubezpieczeniowa w okresie międzywojennym*, „Wiadomości Ubezpieczeniowe” 1967, nr 7—8.

¹⁵⁹ Z. Landau, *Plan stabilizacyjny 1927—1930. Geneza, założenia, wyniki*. Warszawa 1963, s. 302. Na ten temat ogłosił też artykuły: *Stosunek kapitału zagranicznego do lokat w Polsce (1926 r.)*, „Przegląd Zachodni” 1962, nr 3; tenże, *Pierwszy etap rokowań o pożyczkę stabilizacyjną*, „Biuletyn IGS” 1962, nr 3.

¹⁶⁰ Z. Landau, J. Tomaszewski, *Kapitały obce w Polsce. Materiały i dokumenty*. Warszawa 1964, s. 441. Poza tym ci sami autorzy wydali popularną pracę pt. *Anonimowi władcy. Z dziejów kapitału obcego w Polsce (1918—1939)*. Warszawa 1968, s. 219.

obszernym wstępem traktującym o ekonomicznym znaczeniu kapitałów zagranicznych. Cz. Madajczyk ogłosił interesujący wybór dokumentów o zainteresowaniu zagranicy elektryfikacją Polski¹⁶¹. Z. Landau napisał syntetyczny artykuł o wpływie kapitałów obcych na ekonomikę państwa polskiego¹⁶² i przeglądowy — o pożyczkach zagranicznych rządu¹⁶³. Ukazały się też artykuły P. Staweckiego o pożyczce francuskiej z 1936 r.¹⁶⁴, J. Krasuskiego o rozliczeniach finansowych polsko-niemieckich¹⁶⁵, A. Grodka analizujący wielkość kapitału zagranicznego zaangażowanego w Polsce w końcu lat trzydziestych¹⁶⁶ oraz R. Gawińskiego o roli kapitału francuskiego w Zakładach Żyrardowskich¹⁶⁷.

W zakresie badań nad finansami daje się coraz wyraźniej odczuwać potrzeba prac syntetycznych w postaci historii bankowości, historii finansów państwowych, roli kapitału zagranicznego. Zasób opracowań cząstkowych wystarcza już do podjęcia takich wydawnictw.

12. Handel wewnętrzny i zagraniczny. O handlu wewnętrznym nadal prawie nic się nie pisze. Na jego temat — nie licząc prac o handlu spółdzielczym — opublikowano zaledwie trzy artykuły¹⁶⁸. W stosunku do wagi zagadnienia jest to dorobek żenująco skromny. Wydaje się, że należałoby dążyć do aktywizacji badań nad wymianą handlową, jej rolą w integracji gospodarczej ziem polskich, położeniem różnych grup ludności żyjącej z handlu.

Równie zła sytuacja jest w zakresie handlu zagranicznego. I tu bada się na ogół stosunki bilateralne Polski z poszczególnymi państwami. Najpoważniejsze prace dotyczyły stosunków gospodarczych Polski z Niemcami. Pisała o tym B. Ratyńska¹⁶⁹. O stosunkach gospodarczych z ZSRR opublikowano kilka przyczynków. Podobnie o rozwoju wymiany z innymi krajami¹⁷⁰. Praktycznie rzecz biorąc, o han-

¹⁶¹ Cz. Madajczyk, *Spory wokół elektryfikacji Polski (1926—1930)*, NDP 1962, nr 5.

¹⁶² Z. Landau, *Wpływ kapitałów obcych na gospodarkę polską 1918—1939*. (Uwagi ogólne), „Finanse” 1965, nr 1.

¹⁶³ Z. Landau, *Pożyczki zagraniczne państwa polskiego 1918—1939*, „Finanse” 1969, nr 6.

¹⁶⁴ P. Stawecki, *Pożyczka francuska z 1936 r.*, KH 1967, nr 1.

¹⁶⁵ J. Krasuski, *Political Significance of the Polish-German Financial Accounting in 1919—1929*, APH 1967, nr 15.

¹⁶⁶ A. Grodek, *Żywiot obcy w przemyśle, górnictwie, finansach i handlu Polski. Próba ujęcia statystycznego* [w:] *Studia nad rozwojem kapitalizmu w Polsce*. Warszawa 1963, s. 259—281.

¹⁶⁷ R. Gawiński, *Polityka wobec Zakładów Żyrardowskich w latach 1918—1939*, „ZN Uniwersytetu Łódzkiego. Seria 3” 1966, nr 13. Dokument w tej sprawie zob. J. Konar (oprac.), *Spór o Żyrardów*, „Sprawy Międzynarodowe” 1963, nr 2.

¹⁶⁸ Landau, Tomaszewski, *Drobny handel*; B. Sikorski, *Handel Warszawy II Rzeczypospolitej* [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, s. 141—178; J. Tomaszewski, *Handel reglamentowany w Polsce 1918—1921*, „ZN SGPS” 1965, nr 56.

¹⁶⁹ B. Ratyńska, *Stosunki polsko-niemieckie w okresie wojny gospodarczej 1919—1930*. Warszawa 1968, s. 358; tejsze, *Geneza wojny celnej polsko-niemieckiej*, NDP 1963, nr 6. Zagadnienie to poruszał też L. Krasuski, *Stosunki polsko-niemieckie 1919—1925*. Poznań 1962, s. 521; tenże, *Stosunki polsko-niemieckie 1926—1932*. Poznań 1964, s. 329; M. Wojciechowski, *Stosunki polsko-niemieckie 1933—1938*. Poznań 1965, s. 571.

¹⁷⁰ H. Dzitkowska, *Zabiegi o rynek rosyjski dla łódzkiego przemysłu włókienniczego w latach 1921—1922*, „Rocznik Łódzki” 11, 1966; A. Jezierski, *Stosunki handlowe Polski z Rosją w latach 1815—1938*, „Przegląd Techniczny. Zeszyty problemowe” 1967, nr 7; J. Kumaniecki, *Wokół polsko-radzieckich rokowań handlowych w latach 1921—1923*, KH 1967, nr 3; S. Łopatniuk, *Sprawa zawarcia traktatu handlowego w stosunkach polsko-radzieckich (1925—1928)*, „Z dziejów stosunków polsko-radzieckich” 1969, nr 4; B. Woźna, *Handel zagraniczny Polski z Bułgarią, Czechosłowacją, Jugosławią i ZSRR (1938—1939)*, „Studia Historyczne” 1968, nr 3; M. Demidow, *Eksport polskiego węgla do Szwecji w okresie międzywojennym*, „Sobótka” 1969, nr 2; Z. Konečný, *Umowa handlowa między Polską i Czechosłowacją*, „Studia Historyczne” 1968, nr 3.

dlu zagranicznym Polski wiemy ciągle jeszcze niewiele, a już zupełnie nic się nie robi w dziedzinie badań nad ustaleniem miejsca Polski w światowych obrotach handlowych. Odłogiem leży ważna problematyka dumpingu i jego kosztów, udziału Polski w międzynarodowych porozumieniach kartelowych dotyczących podziału rynków i cen, itp.

13. Transport i łączność. W tym dziale powstało kilka ciekawych prac. Najogólniej o odbudowie komunikacji po I wojnie światowej pisał Z. Landau¹⁷¹. Zagadnieniami tworzenia się jednolitego systemu kolejowego w okresie międzywojennym zajmował się I. Bujniwicz¹⁷². O lotnictwie traktowały przyczynki M. Mikulskiego¹⁷³ i A. Glassa¹⁷⁴. Opublikowano też kilka prac o gospodarce morskiej¹⁷⁵ i rzecznej¹⁷⁶, motoryzacji¹⁷⁷ i tworzeniu radia¹⁷⁸.

14. Spółdzielczość. Jest to chyba najpełniej zbadany dział gospodarki polskiej. Doczekał się własnej historii pióra W. Rusińskiego¹⁷⁹, książkowych monografií spółdzielczości rolniczo-handlowej w Poznaniu i na Pomorzu w latach 1918—39¹⁸⁰, niemieckiej na Pomorzu w okresie 1920—38¹⁸¹, robotniczej¹⁸², rolniczej

wacją z 1925 r., „Sobótka” 1968, nr 1; A. Szklarska-Lohmanowa, *Rokowania polsko-czechosłowackie w 1921 r.*, „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1967, nr 3; L. Prorok, *Wolne M. Gdańsk w wojnie celnej z Polską w r. 1935*, „Przegląd Zachodni” 1962, nr 4; J. Tomaszewski, *Związki handlowe państw sukcesyjnych w okresie międzywojennym*, „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1968, nr 4.

¹⁷¹ Z. Landau, *Rozwój komunikacji i łączności w Polsce w okresie inflacji*, „ZN SGPS” 1965, nr 56.

¹⁷² I. Bujniwicz, *Kształtowanie jednolitego systemu kolejowego w Polsce w latach międzywojennych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (dalej KHKM) 1968, nr 3.

¹⁷³ M. Mikulski, *Organizacja transportu lotniczego w Polsce w okresie międzywojennym*, NDP 1969, nr 14; tenże, *Początki transportu lotniczego w Polsce i jego eksploatacja w latach 1919—1928*, KHKM 1968, nr 3.

¹⁷⁴ A. Glass, *Postęp techniczny polskiej komunikacji lotniczej w latach międzywojennych*, KHKM 1968, nr 3.

¹⁷⁵ W. Czerwińska, *Problem rentowności polskich przedsiębiorstw żeglugowych w latach 1927—1938*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. Seria Pomorzoznawcza” 1967, nr 16; H. Dehmel, *Gdynia—Ameryka Linie Żeglugowe S.A. 1930—1950*. Gdańsk 1969, s. 230; B. Dopierała, *Polska polityka morska a kraje naddunajskie w latach 1919—1932*, „Przegląd Zachodni” 1963, nr 2; J. Kunert, *Rola Rady Interesów Portu w przedwojennej Gdyni*, „Przegląd Zachodnio-Pomorski” 1967, nr 4; Z. Machaliński, *Czasopiśmiennictwo morskie II Rzeczypospolitej*. Gdańsk 1969, s. 270; tenże, *Czasopiśmiennictwo poświęcone zagadnieniom gospodarki morskiej w Polsce w latach 1919—1939*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. Seria Pomorzoznawcza” 1968, nr 17; D. Steyer, *Stosunki polsko-francuskie w zakresie gospodarki morskiej w latach 1919—1939*, „Zapiski Historyczne” 1964, nr 1.

¹⁷⁶ R. Pyliński, *Port rzeczny w Poznaniu w latach 1900—1938*, „Kronika m. Poznania” 1968, nr 2.

¹⁷⁷ K. Groniowski, *Technika motoryzacyjna w Polsce w okresie międzywojennym*. Wrocław 1965.

¹⁷⁸ M. Kwiatkowski, *Początki radia w Polsce*, NDP 1966, nr 10.

¹⁷⁹ W. Rusiński, *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego*. Makieta, t. II: 1918—1939. Warszawa 1967, s. 338.

¹⁸⁰ W. Goebel, *Spółdzielczość rolniczo-handlowa w Poznaniu i na Pomorzu w latach 1918—1939*. Warszawa 1964, s. 231.

¹⁸¹ T. Kowalak, *Spółdzielczość niemiecka na Pomorzu 1920—1938*. Warszawa 1965; tenże, *Niemiecka spółdzielczość w woj. pomorskim w latach 1920—25*, „Trybuna Spółdzielcza” 1963, nr 5; tenże, *Spółdzielczość niemiecka a zagraniczna pomoc kredytowa dla Niemczyzny na Pomorzu Gdańskim w latach 1925—1939*, „Zapiski Historyczne” 1963, nr 4.

¹⁸² S. Piechowicz, *Związki Robotniczych Stowarzyszeń Spółdzielczych 1919—1925*. Warszawa 1963, s. 151.

w czasie wielkiego kryzysu¹⁸³, spółdzielczości pracy na Górnym Śląsku¹⁸⁴, mleczarskiej¹⁸⁵ i wymienionych w punkcie 11 opracowań o spółdzielczości kredytowej.

Poza tym powstało bardzo wiele artykułów traktujących o różnych przejawach życia spółdzielczego¹⁸⁶. Wydaje się że warto by opracować książkę, która określiłaby miejsce spółdzielczości w gospodarce Polski międzywojennej, gdyż temat ten nie doczekał się jeszcze obszerniejszego potraktowania.

15. Sprawy mieszkaniowe. Gospodarka komunalna. W ostatnich kilku latach ukazało się na rynku księgarskim wiele książek, omawiających dzieje poszczególnych miast. Prawie z reguły poruszane w nich były problemy mieszkaniowe i komunalne. Poza tym ogłoszono kilka opracowań traktujących o rozwoju budownictwa mieszkaniowego i sytuacji mieszkaniowej w skali kraju¹⁸⁷ oraz niektórych miast, między innymi Warszawy¹⁸⁸, Łodzi¹⁸⁹, Grudziądza¹⁹⁰

¹⁸³ T. Romanowski, *Z dziejów spółdzielczości rolniczej w latach wielkiego kryzysu 1929—1934*. Warszawa 1964, s. 270; tenże, *Dwa nurty polskiej spółdzielczości rolniczej w okresie międzywojennym*, „Trybuna Spółdzielczości” 1963, nr 1.

¹⁸⁴ H. Tomiczek, *Spółdzielczość pracy na Górnym Śląsku w dwudziestolecu międzywojennym*. Warszawa 1965, s. 88.

¹⁸⁵ S. Wrzosek, *Z historii spółdzielczości mleczarskiej w Polsce do 1939 r.* Warszawa 1965, s. 243; tenże, *Struktura społeczna członków spółdzielni mleczarskich w Polsce międzywojennej*, „Biuletyn IGS” 1964, s. 3—4.

¹⁸⁶ H. Dąbkowski, *Dorobek spółdzielczości mieszkaniowej oraz instytucji pokrewnych w Polsce do 1945 r.*, „Zagadnienia Spółdzielczości Mieszkaniowej” 1965, nr 1; J. Dąbski, *Spółdzielczość w Dąbrowie Górniczej 1886—1966*. Warszawa 1968, s. 91; J. Dominko, *Z dziejów Lubelskiej Spółdzielni Spożywców (1919—1925)*, „Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy” 1968, nr 2; F. Kędziorek, *Kierunki ekonomicznego rozwoju spółdzielczości spożywców w okresie międzywojennym*, „Trybuna Spółdzielcza” 1965, nr 4; S. Pajączkowski, *Struktura społeczna członków polskich spółdzielni spożywców na Górnym Śląsku w latach 1924—1939*, „Sobótka” 1966, nr 1; S. Potocki, *Przyczynek do dziejów spółdzielczości niemieckiej na Pomorzu Gdańskim w latach 1920—1939*, „Rocznik Grudziądzki” 4, 1965; T. Romanowski, *Przemiany organizacyjne polskiej spółdzielczości rolniczej w latach 1918—1924*, RDGS 1962, nr 24; K. Sokołowski, *Spółdzielczość w Polsce w latach 1918—1939*, „Trybuna Spółdzielcza” 1968, nr 11; *Stulecie Warszawskiej Spółdzielni Spożywców*. Warszawa 1969, s. 367; J. Szpunar, *Przestanki rozwoju poznańskiej spółdzielczości mieszkaniowej w latach 1919—1939*, „Kronika m. Poznania” 1967, nr 1; S. Szwalbe, *Refleksje historyczne na 50-lecie Związku Robotniczych Stowarzyszeń Spółdzielczych*, „Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy” 1969, nr 2; H. Tomiczek, *Spółdzielczość mieszkaniowa na Górnym Śląsku w dwudziestolecu międzywojennym*, „Zagadnienia Spółdzielczości Mieszkaniowej” 1965, nr 1; tenże, *Spółdzielczość na Górnym Śląsku do 1922 r. Przyczynek do historii spółdzielczości górnośląskiej*. Opole 1965, s. 83; tenże, *Z historii spółdzielczości na Górnym Śląsku do 1939 r.*, „Rocznik Spółdzielczego Instytutu Badawczego” 4, 1965.

¹⁸⁷ L. Mieczkowski, *Sytuacja mieszkaniowa w Polsce w świetle spisów powszechnych*, „Wiadomości Statystyczne” 1963, nr 3.

¹⁸⁸ J. Cegielski, *Budownictwo mieszkaniowe w Warszawie w okresie międzywojennym* [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, s. 117—140; tenże, *Stosunki mieszkaniowe w Warszawie w latach 1824—1964*. Warszawa 1968, s. 484.

¹⁸⁹ W. Jaskółowska, *Polityka mieszkaniowa w okresie międzywojennym (na przykładzie m. Łodzi)*, „ZN Uniwersytetu Łódzkiego. Seria 3” 1968, nr 21.

¹⁹⁰ A. Perlińska (oprac.), *Materiały o sytuacji mieszkaniowej bezrobotnych Grudziądza. Sprawa tzw. „Madery” z lat 1931—1935*, „Rocznik Grudziądzki” 4, 1965.

i Śląska¹⁹¹. Ogłoszono też kilka przyczynków omawiających zagadnienia gospodarki komunalnej¹⁹².

¹⁹¹ A. Stasiak, *Przemiany stosunków mieszkaniowych w Zagłębiu Śląsko-Dąbrowskim na tle procesu uprzemysłowienia. Lata 1870—1960*. Warszawa 1966, s. 389 (maszynopis powiel.); tenże, *Sytuacja mieszkaniowa w części obecnego obszaru woj. katowickiego w latach 1918/21—1939*, „Sobótka” 1966, nr 1.

¹⁹² E. Krzymień, *Gospodarka i działalność Zarządu Miejskiego m. Poznania w latach 1919—1939 w świetle sprawozdań budżetowych*. Poznań 1967, s. 135; tenże, *Powszechna Wystawa Krajowa 1929 r. a gospodarka m. Poznania*, „Kronika m. Poznania” 1964, nr 3; B. Puczyński, *Ogólny zarys wpływu wielkiego kryzysu 1929—1932 na gospodarkę gminy m. Częstochowy*, „ZN Politechniki Częstochowskiej. Nauki społeczno-ekonomiczne” 1964, nr 1; A. Szczypiorski, *Od Piotra Drzewieckiego do Stefana Starzyńskiego (Gospodarka komunalna m. st. Warszawy w latach 1915—1939)*. Wrocław 1968, s. 264.